

Майстер і Маргарита (скорочено)

Михайло Булгаков

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Епіграфом до цієї частини Булгаков поставив рядки з трагедії Гете "Фауст":

"...та хто ж, нарешті, ти? —

Я — частка тої сили, що одвіку

прагне зла й одвіку ж творить

благо".

Глава 1

НІКОЛИ НЕ РОЗМОВЛЯЙТЕ З НЕВІДОМИМИ

Одного весняного вечора, у надзвичайно спекотливу годину під час заходу сонця, у Москві, на Патріарших ставках, з'явилися два громадянина: голова правління однієї з московських літературних асоціацій, скорочено — МАССОЛІТ, редактор товстого журналу Михайло Олександрович Берліоз, маленький, товстенький, лисуватий, одягнений у сіренький костюм, на обличчі у нього виділялися тільки величезні окуляри в чорній оправі, і широкоплечий, рудуватий молодий чоловіку ковбойці, пожмаканих білих штанях, чорних тапочках — поет Іван Миколайович Понирьов, що писав під псевдонімом Бездомний. Дивно, але у цей час на алеї нікого не було, як не було нікого і біля палатки з надписом "Пиво і води", як не було у самій палатці ні пива, ні мінеральної, а одна абрикосова вода з присмаком перукарні, якою і спробували втамувати спрагу, літератори. Напившись, вони відразу почали гикати і сіли на лавку обличчями до ставка. Тут сталося ще одне диво, але стосувалося воно тільки Берліоза: він раптово перестав гикати, а його серце наче впало на мить, потім повернулося, але немовби тупа голка застрягла у ньому, його охопив такий страх, що захотілося бігти з Патріарших світ за очі. Він подумав, що втомився й треба їхати відпочивати у Кисловодськ. Потім у повітрі він побачив дивну прозору фігуру якогось громадянина: маленька голівка у жокейському картузику, картатий піджачок, високий, але худий неймовірно, а фізіономія глузлива. Берліоз закрив очі, а коли розплющив їх, марево зникло, а з ним і тупа голка вискочила з серця. Берліоз поскаржився Бездомному, що з ним мало не стався серцевий напад від спеки, він спробував посміхнутися, але руки його тремтіли. Він заспокоївся і продовжив бесіду.

А говорили літератори про нову антирелігійну поему Івана Бездомного, яку він написав на замовлення Берліоза. Поему, на думку редактора, треба було переробити. Важко сказати, що саме завадило Бездомному написати, як вимагав Берліоз: чи зображувальна сила його таланту, чи повне незнання питання, яке він висвітлював у поемі, — але головний герой, Ісус, вийшов у автора як живий, хоча і непривабливий персонаж. Тепер Берліоз намагався довести поету, що головне не в тому, яким був Ісус, добрим чи поганим, а в тому, що такої особистості взагалі не було. Він приводив чимало доказів на підтвердження своєї думки, демонстрував неабияку ерудицію, пригадуючи всі відомі випадки народження від непорочної діви, і Бездомний слухав, зрідка гикаючи, пошепки клянуци абрикосову воду.

Саме у той час, коли Берліоз розповідав про виготовлення американськими індіанцями ацтеками фігурок із тіста свого бога Віцліпуцлі, в алеї з'явилася перша людина. Потім було подано багато оперативних зведень, де описували зовнішність цього чоловіка, але всі вони нікуди не подилися. А був він некульгавий, високий на зріст, на зубах мав коронки, з лівого боку платинові, а з правого — золоті, одягнений у дорогий сірий костюм, закордонні, у колір костюму, туфлі, й сірий же берет, під пахвою ніс трость, один кінець якої був у вигляді голови чорного пуделя. На вигляд

мав років сорок. Очі мав різного кольору: праве – чорного, ліве – зеленого. Глянувши на нього, літератори вирішили, що це іноземець (Берліоз подумав, що то німець. Бездомний – що англієць). Незнайомець сів на сусідню лаву і деякий час поглядав навкруги, слухав Берліоза, який знову повернувся до проблеми особистості Ісуса. Незнайомець підвівся, підійшов до літераторів, бо бесіда його зацікавила, і заговорив з ними. Говорив він з іноземним акцентом, і з перших слів Бездомному страшенно не сподобався, а Берліозу, не те щоб сподобався, а якось зацікавив. Незнайомець запитав, чи не почулося йому, що вони насправді вважають, що Ісуса не було на світі, чи, може, вони атеїсти, і дав клятву нікому не говорити про це. Ствердні відповіді Берліоза і Бездомного чомусь розвеселили незнайомця, і коли Берліоз сказав, що у цій країні атеїзм нікого не дивує, що більшість населення свідомо відмовилась від релігії, незнайомець почав широко йому за це дякувати.

Далі незнайомець повів себе ще більш дивно: він злякано оглянув будинки навкруги, наче боявся в кожному вікні побачити атеїста. Потім розпочав розмову про п'ять доказів існування Ісуса, які заперечив Берліоз, про Канта, який не погодився з цими доказами, але висунув шостий, на його думку безперечний, про те, як за сніданком незнайомець сам розмовляв з Кантом і доводив йому, що цей доказ дуже зарозумілий. Берліоз здивувався, як цей незнайомець міг снідати з Кантом, а Бездомний запропонував відправити цього Канта на Соловки років на три, чим викликав у незнайомця майже захват. Він звернувся до поета і широко пошкодував, що цього не можна зробити: вже більш ста років, як Кант знаходиться у місцях віддаленіших, ніж Соловки, і витягти його звідти неможливо. Далі незнайомець запитав: якщо бога не існує, то хто ж управляє життям людей і всім на землі. Бездомний рішуче відповів на це не дуже ясне питання, що самі люди управляють своїм життям. І знову незнайомець почав дивно говорити, що людина не в змозі це робити. Адже вона не має ясного плану хоча б на короткий строк, припустимо, років на тисячу. Інколи людині здається, що вона управляє чимось і кимось, але раптово захворіє на саркому і не може більше думати ні про що, крім власного життя, але врятувати і його не може. Потім він подивився на Берліоза і хитро сказав, що інколи людина збирається поїхати у Кисловодськ, а натомість попаде під трамвай, невже, додав він, людина сама так скерувала собою, чи не за точніше було б сказати, що хтось вирішив її долю. Берліоз слухав все це уважно й ламав голову, хто ж такий цей незнайомець. А той вів далі, що людина не може знати навіть того, що робитиме увечері. На це Берліоз впевнено сказав, що йому це відомо, якщо, звичайно, йому на голову не впаде цеглина. Незнайомець перебив його і сказав, що ні з того ні з цього цеглина нікому і ніколи на голову не впаде, принаймні Берліозу вона не загрожує, він помре іншою смертю. Берліоз іронічно запитав, можливо, незнайомець знає, якою саме? Той щось пошепотів і радісно оголосив: "Вам відріжуть голову!" І хто ж – російська жінка, комсомолка. Незнайомець ще сказав, що засідання, на яке поспішає увечері Берліоз, не відбудеться, бо Аннушка вже розлила олію. Бездомний поцікавився, чи не доводилося їхньому співрозмовнику бувати у будинку для божевільних, а той, сміючись, відповів, що не один раз, тільки забув запитати, що таке шизофренія, втім, додав він, Іван Миколайович скоро сам зможе про це довідатись. Бездомний відвів Берліоза у бік і зашепотів, що незнайомець – шпигун, що треба перевірити його документи. Наче почувши, про що тихо радились друзі, незнайомець пробачився, що не відрекомендувався відразу, впхнув їм в обличчя якусь сіреньку книжечку й сказав, що його запросили приїхати у Москву для консультацій. Літератори зніяковіли, і Берліоз зробив

заперечний жест на протягнуті документи, а Бездомний встиг роздивитися надруковане іноземними буквами слово "професор" і першу літеру прізвища – подвійне "В" – "W". Літератори поставили ще кілька запитань до професора і з'ясували, що він начебто німець, знає багато різних мов, спеціаліст з чорної магії, приїхав розшифрувати рукописи. Берліоз з полегшенням запитав, напевно, професор – історик? Той подумав і погодився, що сьогодні на Патріарших буде цікава історія. Потім таємниче прошепотів, що вони мають знати – Ісус існував, і доказів цього не треба ніяких. "Все просто: у білому плащі..."

Глава 2

ПОНТІЙ ПІЛАТ

"У білому плащі..." – так розпочинається друга глава роману. У білому плащі з кривавим підбоям Понтій Пілат, прокуратор Іудеї, вранці вийшов у криту колонаду свого палацу, відчуваючи, що ненависний йому запах трояндової олії, який переслідував його ще на світанку, віщує поганий день. Прокуратор страждав від страшного головного болю, який ніщо не могло втамувати. Він сів у приготоване для нього крісло біля фонтану, і секретар подав йому шматок пергаменту. Намагаючись не ворушити головою, прокуратор прочитав його: це була справа Іешуа Га-Ноцрі з Галілеї, якому Синедріон виніс смертний вирок і направив прокуратору на затвердження. Перемагаючи біль, Понтій Пілат велів привести арештованого. І відразу двоє легіонерів поставили перед його кріслом чоловіка років двадцяти сіми, одягненого у старенький, розірваний блакитний хітон, руки йому були зв'язані за спиною, але на прокуратора він дивився з тривогою і цікавістю. Прокуратор же сидів нерухомо, бо боявся похитнути головою, яку наче спалював біль. Тільки уста йому розтулялися трохи, коли він ставив запитання до арештанта, чи закликав той зруйнувати храм. У відповідь чоловік зі зв'язаними руками назвав прокуратора "добрий чоловік". Той, не поворухнувшись, покликав кентуріона Крисобоя і попросив його вивести арештанта й пояснити, як треба звертатися до прокуратора, але не калічити. Величезний, страшний на обличчя Марк Крисобой лише легко вдарив батогом арештанта, але той впав. Однією лівицею Марк підняв його і сказав, що до прокуратора треба звертатися "ігемон", інших слів не говорити.

Через хвилину арештант стояв перед прокуратором. Він жваво відповідав на запитання і не забував називати Пілата "ігемон". З'ясував лосся, що він родом з Гамали, що батьків своїх не пам'ятає, постійного помешкання не має, а мандрує з міста до міста, і в цілому світі він один. А руйнувати храми, як свідчать "добрі люди", нікого не підбивав, вони просто не зрозуміли його, він взагалі побоюється, що це непорозуміння триватиме ще довго, а все через те, що Левій Матвій, колишній збирач податей, який кинув гроші на дорогу і пішов мандрувати з Іешуа, неправильно за ним записує. Пілат найбільше хотів у той час, щоб все скоріше скінчилось, аби піти з колонади у темпу і прохолодну кімнату, впасти на ложе, покликати собаку Банга і поскаржитися їй на головний біль, йому навіть захотілося прийняти отруту. Але він продовжував допит. Іешуа говорив людям, щоб було ясніше, що незабаром впаде храм старої віри і виникне храм нової – істинної. Голос Іешуа мучив прокуратора, йому навіть здалося, що розум відмовляється служити йому, коли він, сам це знаючи чому, запитав у Іешуа, що ж таке істина. І почув його слова, що істина в тому, що у прокуратора так болить голова, що він навіть подумав про смерть, що він не може зараз слухати нікого, а мріє лише, щоб прийшов собака, єдина істота, до якої чуває прихильність прокуратор, але муки його зараз скінчаться, голова пройде. Його слова справдилися, біль відпустив прокуратора. Іешуа порадив йому прогулятися, а він би з радістю взявся супроводжувати прокуратора на

цій прогулянці, тим більше, що той здається йому розумною людиною, і Іешуа поділився б з ним думками, які прийшли до нього в голову. Секретар давно вже перестав записувати і не міг повірити, що чув . такі розмови з прокуратором, він чекав, що той страшенно розлютиться. Але Понтій Пілат наказав розв'язати Іешуа руки і запитав, напевне, той, лікар. Іешуа просив Пілата повірити, що він не лікар і не підбивав нікого: руйнувати храми. Прокуратор зажадав, щоб Іешуа присягнувся у цьому своїм життям, бо висить воно на волосинці. Але Іешуа відповів, що не прокуратор підвісив це життя, тому не йому перерізати цю волосинку. Прокуратор посміхнувся і запитав, чому Іешуа називає всіх добрими людьми. Той відповів, що злих людей немає, а є тільки нещасні, і якби він, Іешуа, мав змогу поговорити, наприклад, з Марком Крисобоем, той теж змінився би. Прокуратор сказав, що, на щастя, цього не станеться, і він перший подбає про це.

Несподівано у колонаду залетіла ластівка, і, поки вона літала, прокуратор, здавалося, вирішив справу Га-Ноцрі: цей мандрівний філософ не має ніяких злочинних намірів, як немає ніякого зв'язку між ним і заколотами в Єршалаїмі. Він просто божевільний, тому прокуратор не затвердить йому смертний вирок, але маючи на увазі, що його утопічні промови можуть спричинити безладдя в місті, прокуратор висилає його з Єршалаїма у свою резиденцію на Середземному морі. Залишалось лише продиктувати це секретарю. Ластівка вилетіла на волю, а Пілат звернувся до секретаря із запитанням, чи це всі злочини, в яких звинувачується Іешуа. На жаль, це виявилось не так. Прокуратор прочитав пергамент, який йому подали, і настроїй його змінився. На мить йому примарилось, що перед ним стоїть це Га-Ноцрі, а хтось із лисою головою в золотому вінку, на чолі його виразка, рот без зубів, нижня губа вередливо опущена. Почулося, наче труби грізно заграли і голос погордливий протягнув слова закону про зневагу величності. І пронеслися в голові думки дивні і короткі: "Загинув!", потім "Загинули!", та ще й про безсмертя, яке чомусь викликало нестерпну тугу. Прокуратор запитав, говорив Іешуа щось про владу великого кесаря, чи не говорив. Це "не" він протягнув трохи довше, ніж можна було на суді, але Іешуа розповів, як зустрівся він з Іудою із Кіріафа, якому було дуже важливо почути думку Га-Ноцрі про державну владу. У голосі Пілата відчувалася безнадія, коли він запитав, що ж Іешуа відповів. Той охоче виклав свою думку: кожна влада є насильством над людьми, прийде час, коли не буде ні влади кесарів, ні будь-якої іншої влади, бо людина прийде у царство істини і справедливості. А потім, сказав Іешуа, вбігли люди, зв'язали його і повели до в'язниці. Прокуратор із ненавистю глянув на секретаря і конвой, і голос його міцнів, коли він вигукнув, що немає і не буде у світі кращої і величнішої влади для людей, ніж влада імператора Тиверія. Потім наказав залишити його наодинці зі злочинцем, бо тут державна справа.

Їх залишили, але прокуратор мовчав. Першим порушив мовчанку арештант, він сказав, що, напевне, трапилась якась біда через те, що він говорив з цим юнаком із Кіріафа, що у нього навіть є передчуття: з тим трапиться нещастя. Дивно посміхнувшись, прокуратор відповів, що на світі є дехто, кого треба було б пожаліти більше, ніж Іуду із Юріафа, і знову запитав, чи насправді Іешуа вірить, що всі люди добрі, що настане царство істини? Іешуа був твердий у своєму переконанні. Прокуратор закричав таким страшним голосом, як колись на полі бою, коли схопили Марка Крисобоя, голосом, від якого Іешуа відхитнувся, що царство істини не настане ніколи, а потім підвищив свій голос ще, так щоб чули у саду, і закричав: "Злочинець!". Арештант несподівано попросив, щоб прокуратор його відпустив, він бачить,

що його хочуть вбити. Обличчя прокуратура взялося судорогою, він подивився на арештанта налитими кров'ю очима і сказав, що він не хоче помінятися з Іешуа місцями, що він не поділяє його думок. Прокуратор гукнув конвой і оголосив, що затверджує смертний вирок. Потім наказав відділити Іешуа від інших в'язнів і слідкувати, щоб арештант ні до кого не говорив, і ніхто не відповідав на його запитання. Конвой вивів Іешуа з балкона. А прокуратор дав наказ командуючому легіоном легату забезпечити конвой злочинцям, візкам з приладдям для страти, катам, коли настане час відправлятися на Лису Гору до місця страти. Частина легіону наказав відправити на Лису Гору вже зараз, щоб поставити заслін юрбі, що захоче подивитися на страту. Потім прокуратор попросив секретаря запросити у палац президента Синедріона, двох його членів і начальника храмової варті, але зробити так, щоб до паради з усіма цими людьми він міг поговорити наодинці з президентом Синедріона. Накази прокуратора виконали швидко й точно. Сонце, що яро палало над Єршалаїмом у ці дні, не встигло піднятися до найвищої точки, коли зустрілися на верхній терасі саду прокуратор і виконуючий обов'язки президента Синедріону первосвященик іудейський Каїфа. В саду було тихо, але внизу, за стіною, що огорожувала палац, прокуратор почув невиразний шум натовпу. Він зрозумів, що на площі зібралися мешканці міста, які очікують оголошення вироку злочинцям. Прокуратор запросив первосвященика на балкон, щоб сховатися від сонця, але той відмовився. Пілат сказав, що розібрав справу Іешуа і затвердив смертний вирок. Таким чином до страти призначені три розбійника: Дісмас, Гестас, Вар-равван, а також цей Іешуа Га-Ноцрі. Перші двоє підбивали народ проти влади кесаря, і затримані римською владою, тому про них розмова не йтиме. Вар-раввана і Га-Ноцрі затримала місцева влада, тому, згідно зі звичаєм, одного з цих злочинців треба відпустити заради великого свята Паски, який розпочинається цього дня. Прокуратор хотів би знати, кого зі злочинців має намір звільнити Синедріон? Пілат добре знав, що йому відповість первосвященик, але майстерно виказав здивування, коли той сказав, що Вар-раввана. Прокуратор м'яко, але наполегливо спробував довести, що Синедріоном припущена помилка, у виправленні якої прокуратор, а у його особі римська влада, зацікавлені: Вар-равван більш небезпечний злочинець, ніж Га-Ноцрі. Каїфа подивився Пілату в очі і тихим, але твердим голосом сказав, що Синедріон уважно розглянув ці справи і вирішив звільнити Вар-раввана. Прокуратор наче не повірив, що навіть після його пояснень рішення залишається незмінним, і попросив первосвященика повторити втретє. Той повторив. Прокуратор зрозумів, що Га-Ноцрі йде від нього назавжди, і страшний біль прокуратора ніхто, крім смерті, не зможе зцілити. Його охопила незрозуміла туга, здалося, що він чогось не договорив із засудженим або чогось недослухав. Майнула думка, що прийшло безсмертя, але він так і не зрозумів, чиє то безсмертя, та від цієї думки стало холодію під палким сонцем.

Страшний гнів безсилля охопив прокуратора, посміхаючись, але хижо примруживши очі, він сказав первосвященику, щоб той берігся його. Тепер здивувався Каїфа, спокійно і погордливо він відповів, що звик слухати помірковані і зважені слова прокуратора, і чи не боїться той, що їхню розмову хтось почує. Пілат мертвими очима подивився на первосвященика і, вдаючи посмішку, сказав, що добре знає, де говорити й кому, адже він несхожий на нещасного філософа з його мирною проповіддю. Прокуратор вказав на храм Єршалаїмський і сказав, що віднині ні первосвященик, ні народ його не матимуть спокою, це обіцяє він, Пілат Понтійський, вершник Золотий Спис. Безстрашно і гнівно первосвященик відповів, що народ іудейський знає, як прокуратор ненавидить його, що хотів Пілат випустити Іешуа, щоб

той сіяв смуту, над вірою іудейською глумився, під римські мечі народ підвів. Але не буде цього. Каїфа грізно підняв руку і наче велів прокуратору прислухатися до шуму натовпу, що вже виразніше чувся за стінами палацу. Невже прокуратор вважає, що жалюгідний розбійник Вар-равван міг викликати все це, запитав первосвященик. Прокуратор витер холодного спітнілого лоба рукою і подивився на небо, сонце стояло над головою первосвященика, і тінь його скрючилася. Прокуратор сказав тихо і байдуже, що бесіда їх дуже захопила, а вже час займатися справами. Він люб'язно попросив первосвященика зачекати, доки викличе всіх для короткої наради і віддасть ще один наказ, пов'язаний зі стратою. Пілат повернувся на балкон і велів секретарю зібрати всіх для наради. Сам же прокуратор пішов у палац, де на нього чекав якийсь чоловік, що навіть у затінку не скидав з голови капюшона. Пілат сказав йому кілька слів, і той пішов, а прокуратор вийшов у сад. Там він підтвердив смертний вирок Іешуа і офіційно вислухав, кому зі злочинців дарують життя. Потім всі пішли на майдан оголосити вирок. Ревом зустрів натовп прокуратора, ревом зустрів натовп і злочинців. Коли рев ушухнув, прокуратор іменем кесаря оголосив вирок. Він говорив, але чув, як зробилося тихо навкруги, наче все щезло. Перед тим, як назвати ім'я помилюваного, він помовчав, але вимовив: "Вар-равван". У цю ж мить йому здалося, що сонце лопнуло над ним і залило йому вуха, у цьому полум'ї вирували стогін, свист, гогіт. Пілат повернувся і не дивлячись у той бік, де були засуджені, пішов до воріт палацового саду. Було близько десятої ранку.

Глава 3

СЬОМІЙ ДОКАЗ

"Так, було близько десятої ранку, шановний Івану Миколайовичу,— сказав професор".

Бездомний наче отямився і побачив, що на Патріарших вечір. Йому здалося, що вся розповідь йому наснилася. Але тоді треба визнати, що й Берліозу наснилося те саме, бо він, уважно дивлячись в обличчя професора, зауважив, що нічого з того, що розповідав професор, немає у Євангеліях. Професор поблажливо посміхнувся і сказав, що Берліоз й сам знає, що Євангелії не вважаються історичним джерелом. Потім він нахилився до літераторів, полохливо озирнувся і проговорив пошепки, що сам був свідком усього, про що розповідав, але просить нікому про це не говорити. Запанувала мовчанка, і Берліоз зблід. Голос його тремтів, коли він запитав, скільки часу професор знаходиться у Москві. Той відповів, що приїхав цієї ж хвилини. Все стало зрозумілим — професор був божевільний! Тепер знайшли своє пояснення його дивні розмови про сніданок у Канта, Аннушку і олію. Берліоз відразу зрозумів, що слід робити: повідомити бюро у справах іноземців, що консультант, який приїхав на запрошення, сидить на Патріарших у стані далекому від нормального. Берліоз вирішив, що треба в усьому погоджуватися з професором, і підморгнув Бездомному, але розгублений поет цього знаку не зрозумів.

Берліоз почав співчутливо розпитувати божевільного професора, з ким він приїхав, де зупинився, де намірився мешкати, і майже без здивування почув відповідь, що той має намір оселитися у квартирі Берліоза. Професор же весело звернувся до поета із запитанням, чи є диявол. Не зважаючи на знаки, які робив Берліоз, Бездомний, вкрай втомлений цими розмовами, крикнув, що диявола теж немає. Професор аж розреготався і сказав, що це вже цікаво—адже тут чого не хватишся, того й немає. Раптом він перестав реготати і вже суворо повторив своє запитання. Берліоз спробував заспокоїти "хворого", сказав, що зараз проведуть його, куди він захоче, тільки перед цим йому, Берліозу, треба зробити один телефонний дзвінок.

Професор якось сумно погодився, але потім раптом пристрасно попросив повірити хоча б у те, що диявол існує, що незабаром Берліоз отримає сьомий, найнадійніший доказ його існування. Фальшиво-лагідно Берліоз погодився з професором, який знову виглядав здоровим, і побіг дзвонити. Але він здригнувся, коли професор крикнув йому наздогін, чи не час, мовляв, Михайле Олександровичу, послати телеграму дядькові у Київ. Якщо його ім'я професор міг знати з газет, то звідки він може знати про існування київського дядька, подумав Берліоз і вирішив, що, можливо, має рацію Бездомний, й документи професора фальшиві. І нічого більше вже не слухаючи, Берліоз побіг далі.

Біля самого виходу з алеї назустріч редактору підвівся точнісінько такий громадянин, який примарився у повітрі, тільки тепер він був звичайний, із плоті, на ньому були короткі штани, з-під яких виглядали брудні шкарпетки. Михайло Олександрович спробував втішити себе тим, що це безглуздий збіг обставин і що взагалі зараз ніколи думати про це. Дивний громадянин кинувся до Берліоза, наче допомагаючи знайти турнікет, і попросив за свою безглузду вказівку на горілку, "поправитися... колишньому регенту". Берліоз не слухав його і вже зібрався зробити крок на колію, як вискочив трамвай. Місце, де стояв Берліоз, було безпечним, але він все-таки вирішив трохи відступити. Зробив крок назад і в цю мить відчув, як сковзнула рука, нога поїхала, як по льоду, і Берліоза кинуло на колію. Він встиг побачити у височині золотавий місяць, а потім біле від жаху обличчя жінки, що правила трамваєм, її червону пов'язку. Він не закричав, але відчайдушними жіночими голосами закричала вся вулиця. Вожата трамваю смикнула гальма, вагон підскочив і накрив Берліоза, а на брук вулиці викинуло круглий темний предмет — це була відрізана голова Берліоза.

Глава 4

ПОГОНЯ

Вже затихла вулиця, санітарні машини відвезли безголове тіло і відрізану голову Берліоза у морг, а поранену вожату трамваю — у лікарню, вже прибрали скло, засипали піском криваві калюжі, а Іван Миколайович Бездомний як впав на лавку, не в силах добігти до турнікету, так і залишився на ній сидіти. На нього напав наче параліч, ноги не слухались його, слів він не розумів, аж доки дві жінки, що йшли алеєю, не закричали про Аннушку, яка розлила олію, тому-то покійний і зсковзнув на колію. Мозок Бездомного зачепився за слова "Аннушка", "олія", до цих слів прив'язалося чомусь "Понтій Пілат", і раптом поет пригадав все: професора, те, як він сказав, що засідання не відбудеться, тому що Аннушка розлила олію, що Берліозу відріже голову жінка, а вожата ж була жінка! Не виникало сумнівів, що професор заздалегідь знав усі подробиці жакливої смерті Берліоза. Дві думки гайнули у голові поета: перша — професор не божевільний, друга — чи не підстроїв це все сам професор. Іван Миколайович вирішив про все довідатись.

Зробивши неймовірне зусилля над собою, він підвівся з лави і пішов туди, де розмовляв з професором, на щастя, той ще не пішов. На тому самому місці, де сидів Іван Миколайович, тепер сидів відставний регент, а на ніс він причепив зовсім йому непотрібне пенсне, в якому одного скла взагалі не було, а друге тріснуло, і мав тепер вигляд ще більш бридкий, ніж тоді, коли вказував Берліозу шлях на колію. Іван наблизився до професора і запитав, хто він такий, але професор подивився на Івана наче вперше його бачив і відповів, перекинувши слова, як іноземець, що він не розуміє російської. Регент теж подав свій голос з лави: "Вони не розуміють". Іван відчув холод під грудьми, але накинувся на професора, грізно крикнувши, що той вбивця і шпигун, і велів показати документи. Проте професор лише

знижав плечима і скривив рота, а регент знову подав голос і зауважив, що Іван даремно турбує інтуриста, а за це його можуть покарати. Іван відчув, що не знає, як діяти далі, звернувся до регента і попросив його допомогти затримати злочинця. Регент радісно підхопив цю пропозицію і запропонував Івану волати разом "караул". Іван крикнув, але толку не було ніякого, тільки дві дівчини відсахнулися від нього, вирішивши, що п'яний. Іван зрозумів, що регент глумиться над ним, і спробував ухопити його за рукав, але той як крізь землю провалився.

Іван подивився у далечінь й помітив дивну компанію: поруч з професором йшов регент, а третім був величезний, як кабан, чорний, як сажа, кіт. Всі троє попрямували в Патріарший, причому кіт йшов на задніх лапах. Іван кинувся за ними, але відразу пересвідчився, що наздогнати їх дуже важко: як він не прискорював кроки, навіть біг інколи, але відстань між ним і загадковою компанією не зменшувалась. До того ж трійка застосувала улюблений бандитський засіб – утікати урозсип. Регент майстерно впхнувся в автобус і зник. Кіт підійшов до трамваю, зухвало відштовхнув якусь жінку, причепився на сходах і навіть простягнув гривеник жінці-кондуктору. Іван був дуже вражений поведінкою кондуктора: її не здивувало, що кіт лізе у трамвай і навіть збирається платити за проїзд, вона тільки зі злістю крикнула, що котам не можна. Кіт послунався і навіть сів на зупинці, але коли трамвай рушив, він зробив те, що і будь-хто, кого не пускають у трамвай, але кому треба ж таки їхати: він пропустив три вагони й причепився за дугу останнього з них.

Зосередившись на котові, Іван мало не випустив з виду самого професора, але на щастя, той не встиг зникнути, Іван бачив його сірий берет серед натовпу. Поет кинувся наздоганяти професора, але плутаючи московськими вулицями і провулками, врешті-решт загубив і слід професора. Іван Миколайович засмутився, але не надовго, він раптово вирішив, що професор неодмінно повинен бути у домі №13 і обов'язково у квартирі № 47. Іван Миколайович увійшов у дім і піднявся на другий поверх, на його дзвінок двері відчинила маленька дівчина і, нічого не запитуючи, пішла кудись. Іван Миколайович не розгубився у незнайомій обстановці, а кинувся мерщій у ванну кімнату, де, як йому здавалося, ховався професор. Він шарпнув двері, і гачок відскочив, у кімнаті було напівтемно, лише жевріли дрова в колонці, а в облупленій ванні стояла гола жінка в мильній піні, вона замахнулася на Івана мочалкою і сказала тихим і веселим голосом, щоб Кірюша йшов геть, бо скоро повернеться якийсь Федір Іванович. Було очевидно, що вийшло непорозуміння, але Іван не хотів зізнатися в цьому, він вигукнув докірливо жінці: "Розпусниця!" і опинився в кухні. Тут у кутку, затягнутому павутинням, він побачив ікону і весільні свічки, до великої ікони була пришпилена маленька, паперова. Невідомо чому Іван узяв цю маленьку ікону і одну свічку, та й кинувся з квартири чорним ходом. У глухому провулку він озирнувся і твердо сказав сам собі, що той, кого шукає, напевне, на річці Москві.

Через деякий час Бездомний вже стояв на гранітних сходах до річки. Іван роздягнувся, доручивши наглядати за своїм одягом приємному на вигляд бородачеві, зробив кілька рухів руками і стрибнув у воду. Йому аж дух зайшовся, така холодна була вода, на мить здалося, що він не випірне на поверхню, але випірнув і почав плавати з круглими від жаху очима по чорній воді, що віддавала нафтою. Коли мокрий Іван, підстрибуючи, наблизився до того місця, де залишив одяг, з'ясувалося, що вкрали не тільки одяг, а й самого бородача, а натомість лежали подерті смугасті кальсони, рвана толстовка, свічка, іконка і коробок сірників. Іван погрозово замахав комусь кулаком і одягнувся в те, що було залишено. Його хвилювали дві

обставини: перше, що зникло посвідчення МАССОЛІТа, з яким він ніколи не розлучався, й, друге, чи зможе він у такому вигляді безборонно пройти по Москві. Щоб не виникло ніякої затримки через те, що він у кальсонах, Іван відірвав гудзики знизу, розраховуючи, що так вони будуть виглядати як літні штани, взяв іконку, свічку й сірники й кинувся до Грибоедова. Місто жило своїм вечірнім життям. їхали машини, вікна були розчинені, і в кожному з них горів вогонь під оранжевим абажуром, а звідусіль, з вікон, дверей, дахів, горищ, підвалів і дворів, лупала музика з опери "Євген Онєгін". На Івана, як він і боявся, звертали увагу, тому він пішов темними і глухими провулками, і протягом цього важкого шляху його чомусь мучив оркестр, під акомпанемент якого бас співав про своє кохання до Тетяни.

Глава 5

БУЛА СПРАВА У ГРИБОЄДОВІ

У володіння МАССОЛІТа, який очолював Михайло Олександрович Берліоз до своєї появи на Патріарших ставках, був переданий старовинний двоповерховий "Дім Грибоедова", який мав цю назву на тій підставі, що буцім-то тітка відомого письменника була колись його власницею, і буцім-то колись Олександр Сергійович Грибоедов читав цій тітці глави зі своєї безсмертної комедії саме у цьому домі, у круглому залі з колонами. Правда то чи ні, невідомо та й не важливо, але дім так називали. З легкої руки членів МАССОЛІТа ніхто не називав дім "Домом Грибоедова", говорили просто – "Грибоедов". І кожен, хто потрапляв у цей дім, відчував, що МАССОЛІТ відчувається тут дуже добре, а його члени щасливі люди. Надписи на кімнатах другого поверху свідчили про багатогранні творчі інтереси членів МАССОЛІТа: "Рибно-дачна секція", "Перелігіно", "Квартирне питання", "Каса", "Більярдна", "Творчі відпустки від двох тижнів до одного року (Ялта, Суук-Су, Борове, Ленінград)". У кімнату з надписом "Квартирне питання" черга тягнулася аж від швейцарської, що була на першому поверсі. А у двері, де надавали творчі відпустки в Ялту тощо, черга була помірна – чоловік з півтораєта. Увесь нижній поверх займав відомий на всю Москву ресторан, де якість продуктів значно перевищувала ціни на них. Пам'ятають московські старожили вишукані страви і відомий джаз, і культурну обслугу Грибоедова. Пізно увечері, близько одинадцятої, члени правління МАССОЛІТа сиділи в задушній кімнаті і чекали– Берліоза, який призначив засідання. Вони вже втомилися цим чеканням, виказували різні припущення щодо місцезнаходження Михайла Олександровича, вже дзвонили на дачу в Перелігіно, але попали не на ту, а до Лавровича, довідались, що Лаврович пішов на річку, розстроїлись від цього, навмання дзвонили по додатковому, але нікого не застали. І врешті-решт вирішили, що Берліоз міг би сам зателефонувати.

Але у цей час те, що було колись Берліозом, лежало на цинкових столах моргу і, звичайно, не могло нікуди телефонувати. Професор судової медицини і прозектор вирішували важливе питання: пришивати голову до тіла чи закрити чорною хусткою Берліоза від підборіддя, і так виставити тіло у грибоедівському залі.

Рівно о дванадцятій всі дванадцять членів правління пішли в ресторан, тут ще раз пригадали Михайла Олександровича недобрим словом, бо всі місця на відкритій веранді були зайняті, і членам правління довелося сидіти в розкішних, але задушних залах.

Рівно о дванадцятій чоловічий голос закричав під музику "Алілуя!" – це почав грати відомий грибоедівський джаз, і всі, старі й молоді, затанцювали. Спітнілі офіціанти хрипко і з ненавистю кричали, голос завивав "Алілуя!", гуркіт джазу інколи перекривався грюкітом брудних тарілок, які спускали у кухню. Одним словом, це було справжнє пекло.

І було у пеклі видіння: вийшов на веранду чорноокий красень, з бородою, як кинджал, у чорному фрак, оглянув своє володіння царственным оком. Говорили містики, що був час, коли красень не носив фрак, а мав широкий шкіряний пояс, а за ним пістолети, й голова його була пов'язана яскраво-червоною шовковою хусткою, і плив під його командуванням у Караїмському морі бриг під чорним прапором з адамовою головою. Але, здається, нічого цього немає й не було. А є лише ресторанна зала, де тане лід у вазочці, а поруч налиті кров'ю чийсь очі. Раптом на залу наче вилетіло слово "Берліоз" і почали скрикувати за столами, почувши страшну новину. Хотіли послати кудись колективну телеграму, але куди посилати? Кому? Навіщо? Покотилася хвиля горя, а потім стихла. І вже почали доїдати котлети і пити горілку, адже живі люди. Стало відомо, що приїхав з моргу заступник Берліоза Желдибін. Віл викликав з ресторану всіх дванадцятьох членів правління МАССОЛІТа, і терміново приступили до обговорення питання про перевезення тіла Берліоза у колонний зал грибоедівського дому, про вбрання цього залу, про доступ у нього у зв'язку із сумною подією.

А ресторан жив звичайним життям і дожив би їм до ранку, коли б не надзвичайна подія, що вразила більше, ніж смерть Берліоза. Через сад на веранду з вогнем у руках йшов привід. Швейцар хотів було не пустити його, але тільки посміхнувся безглуздою посмішкою і відступив. Коли привід зайшов на веранду, всі побачили, що це – відомий поет Іван Бездомний. Він був босий, у смугастих кальсонах, до розірваної толстовки булавкою приколена паперова ікона, а в руках, тримав запалену свічку. Поет відразу почав шукати когось, але не міг знайти. Потім підняв над головою свічку і закричав, звертаючись до літературної братії, що ВІН з'явився, що треба негайно ЙОГО ловити, бо він наробить чимало лихого, що це він вбив Мішу Берліоза. Ввічливий голос тихо і виразно запитав над самим вухом Івана, хто це він, хто вбив Берліоза? Іван силився пригадати прізвище, але не міг, пам'ятав лише, що починається воно з літери "В". Він просив негайно ж зателефонувати у міліцію, щоб ті вислали п'ять мотоциклетів з кулеметами, професора ловити. Іван знову почав заглядати під столи і світити там свічкою. І тут хтось здогадався гукнути доктора. Знайшовся добродій, що почав вмовляти Івана відпочити. Іван же вважав, що вони не розуміють нічого і лізуть із дурницями. Потім вдарив добродія у вухо. Тут накинулись на Івана і зв'язали. Через чверть години вражена публіка бачила, як виносили, завернутого, немов ляльку, молодика, який плакав, плювався, намагаючись потрапити в поета Рюхіна, що надав суттєву допомогу в приборканні Івана.

Глава 6

ШИЗОФРЕНІЯ, ЯК І БУЛО СКАЗАНО

У приймальню відомої психіатричної клініки, збудованої нещодавно під Москвою на березі річки, вийшов доктор, на якого чекали трое санітарів, що не зводили очей з Івана Миколайовича, і поет Рюхін. Рушники, якими в'язали Бездомного, лежали купою, а руки й ноги його були вільні. Побачивши доктора, Рюхін зблід і неспішно привітався. Доктор кивнув йому, але дивився при цьому на Івана Миколайовича. Рюхін, чомусь пошепки, почав розповідати, що накоїв Бездомний. Доктор вислухав його і лише потім привітався до Івана Миколайовича. Той відповів голосно і люто, що подасть скаргу на всіх, а особливо на Рюхіна, за те, що його, здорову людину, силоміць затягнули в будинок для божевільних. Рюхін уважно подивився на Івана: очі його були не божевільні, а ясні, як й раніше. Рюхін злякався. Доктор виправив Івана, сказавши, що вони знаходяться не в божевільні, а в клініці, що ніхто не збирається затримувати тут Івана, якщо у цьому немає потреби. Іван зрадів і сказав, що доктор один нормальний чоловік серед

ідіотів, з яких перший – бездарний поет Рюхін. Івану Миколайовичу наче заманулося раптом плямувати Рюхіна, він так розійшовся, що назвав Рюхіна типовим куркулем, який маскується під пролетаря, пише гучні вірші до кожного свята, але не вірить у те, про що пише. Рюхін тяжко дихав й думав тільки про те, що нагрів у себе на грудях гадюку, що прагнув допомогти тому, хто виявився лютим ворогом.. Доктор уважно вислухав звинувачення в адресу Рюхіна й запитав, чому Івана доставили у клініку. Іван розповів все, картина вийшла насправді дивна.

Годинник вдарив двічі, Іван схопився з дивану і попросив дозволу зателефонувати, доктор дозволив. Іван схопив слухавку, а жінка, що записувала за доктором, тихо розпитувала Рюхіна про Івана, чи одружений, чи член профспілки. Нарешті на другому кіпці телефонної лінії відгукнулися, і виявилось, що Іван телефонує у міліцію, щоб прислали п'ять мотоциклетів з кулеметами для затримання іноземного консультанта, і просить заїхати за ним у будинок для божевільних. На тому кіпці, очевидно, перервали зв'язок, бо Іван жбурнув слухавку в стіну. Потім він подав руку доктору, прощаючись. Доктор попросив його залишитись, адже на дворі ніч, а Іван у кальсонах, до того ж погано почувається. Санітари стали стіною біля дверей, а в руках у жінки блиснув шприц із ліками. Іван страшно закричав і дико озирнувся, потім головою вперед кинувся у вікно. Але скло було з таких, що не б'ється, воно витримало й удар голови Івана. Через мить він вже бився в руках санітарів, запахло ефіром, спритний лікар вколов голку в руку Івана. Після кількох спроб вирватися Іван позіхнув і посміхнувся з люттю. Потім він ліг на подушку і, як дитина, підклав під голову кулак. Вже крізь сон сказав, що він попереджав, що самі за все й поплатяться, а його найбільше зараз цікавить Пілат. Іван закрив очі. Доктор зробив необхідні розпорядження, і скоро відчинилися двері, за якими було видно коридор, звідки виїхала на резинових колесах кушетка, на яку поклали Івана, і двері за ним зачинилися. Рюхін пошепки запитав доктора, чи справді Бездомний захворів. Доктор відповів, що, напевне, це шизофренія. Рюхін повернувся до Грибоедова. Дорогою до Москви йому стало тоскно, але не тільки враження будинку для божевільних спричинили цей настрій, він відчував образи на Івана, але й знав, що Іван сказав правду: Рюхін не вірив у те, що писав, тому його вірші були погані. Арчибальд Арчибальдович зустрів Рюхіна привітно, адже той повернув у ресторан рушники, якими в'язали Івана. Рюхін відчув, що, хоча йому і ставили запитання про Бездомного, доля його нікого не цікавила. Не закінчивши розповідь про шизофренію, Рюхін попросив горілки. На поета неухильно навалювався новий день.

Глава 7

ПОГАНА КВАРТИРА

Наступного ранку Степан Богданович Лиходеев, директор театру Вар'єте, намагався прокинутися і з'ясувати, де він знаходиться. Стьопа страждав від страшного головного болю, страждав так, що не міг й поворухнутися. Він спробував пригадати вчорашній день, але не зміг. Нарешті очі трохи розплющилися, і він впізнав деякі речі, зробивши з цього вірний висновок, що лежить у спальні своєї квартири № 50, що належала колись вдові ювеліра Анні Францівні де Фужере. Квартиру цю вони займали разом із покійним Берліозом, і користувалася вона поганою славою: час від часу з неї зникали люди. Спочатку зникли двоє пожильців вдовиці, потім вона сама, а там і її хатня працівниця Анфіса. Пересудів з цього приводу було багато, говорили, що Анфіса носила на грудях у мішечку двадцять п'ять великих діамантів, що належали Анні Францівні, що у самої вдови знайшли скарби у вигляді діамантів, золота. Потім у квартирі оселилися Берліоз з дружиною і

Лиходеев, теж з дружиною. Природно, як тільки вони попали у цю квартиру, в них розпочалося казна-що. Незабаром щезли обидві дружини, але не безслідно, говорили, буцімто дружину Берліоза бачили у Харкові з якимось балетмейстером, а дружину Стьопа на Божедомці, де він, використовуючи свої зв'язки, виклопотав їй кімнату, але з умовою, щоб і духу її не було у нього в квартирі.

Стьопа застогнав і хотів покликати хатню працівницю Груню, щоб дала пірамідону, але зміг-таки зрозуміти, що ніякого пірамідону у неї немає. Тоді спробував покликати на допомогу Берліоза, але ніякої відповіді не отримав. Стьопа поворухнув пальцями ніг і з'ясував, що він лежить у шкарпетках, провів рукою по стегнах, щоб довідатися, чи є на ньому штани, але не довідався. Стьопа зробив зусилля і зміг подивитися на себе у трюмо, але поруч із дзеркалом він побачив невідомого чоловіка, одягненого в чорне і в чорному береті. Стьопа сів і витріщився на невідомого. Той перший порушив мовчанку і сказав, що він прийшов на призначену Стьопою зустріч, і вже годину очікує, доки той прокинеться. Стьопа не міг пригадати, ні хто цей чоловік, ні коли йому призначена зустріч. Незнайомець співчутливо подивився на директора й проникливо сказав, що ніякій пірамідон Стьопі не допоможе, а врятують його дві чарки горілки і гаряча закуска. І у цю ж мить на маленькому столику з'явилися закуски і горілка у спітнілому від холоду графинчику вдовиці. Нічого дивного у цьому не було, бо графинчик стояв у мисці з льодом. Стьопа випив, дещо із подій вчорашнього дня пригадалось, але цього незнайомця, як не силився, він пригадати не міг. Тоді незнайомець відрекомендувався – професор чорної магії Воланд. І розповів, за яких обставин він познайомився зі Стьопою, чому прийшов сьогодні.

З'ясувалося, що Воланд лише вчора приїхав до Москви, прийшов до Стьопа у Вар'єте і запропонував свої гастролі, директор зателефонував в обласну комісію видовищ і це питання узгодив, підписав з професором контракт на сім виступів і домовився, що Воланд приїде до нього сьогодні обговорити деталі. Коли ж прийшов, його зустріла Груня, сказала, що Лиходеев спить, а вона не береться його збудити. Воланд зрозумів, у чому тут справа, послав Груню у магазин за закускою і горілкою, а в аптеку за льодом. Тепер і горілка, і закуска стали зрозумілими, але сам професор – ні. Ніяковіючи, Стьопа попросив показати контракт і побачив власноручний підпис, а збоку надпис рукою фіндиректора Римського з дозволом видати Воланду гроші за виступи вперед. Голова у Стьопи запаморочилася, він попросив дозволу вийти і кинувся до телефону. На дверях у кабінет Берліоза він побачив печатку, тут Стьопу заціпило, думки його сплуталися, він пригадав, що недавно віддав Берліозу одну статтю, щоб надрукувати в журналі, потім одну розмову за вечерею з Берліозом. Нічого страшного ні у статті, ні у тій розмові не було, все це були дрібниці, але дрібницями вони були лише до цієї печатки, а тепер... Але часу піддаватися відчаю не було. Він зателефонував Римському і обережно, щоб тому не стало зрозуміло, що Стьопа нічого не пам'ятає, запитав про Воланда. Римський спокійно сказав, що афіші до виступу скоро будуть готові.

Коли Стьопа проходив повз дзеркало у коридорі, йому було видіння: спочатку він побачив там дивного громадянина у пенсне і картатих штанах, а потім чорного, величезного кота. Стьопа гукнув Груню й крикнув, що у квартирі вештається якийсь кіт. Голос Воланда зі спальні спокійно відізвався, що це його кіт, і що Груню він відправив до родичів у Воронеж, бо Стьопа давно вже не давав їй відпустки. Ці слова страшенно здивували Стьопу, але коли він увійшов у спальню, здивувався ще більше: гість вже сидів у компанії того самого дивного громадянина, що привидівся Стьопі у дзеркалі, і

чорного кота, який однією лапою тримав стопку горілки, а другою – виделку, на яку вже встиг підчепити маринованого грибка. Стьопа привалився до одвірка й подумав, що так божеволіють. Воланд між тим сказав, що дивуватися немає чому, що це і є його почет, який потребує місця, тому в цій квартирі Стьопа зайвий. Почет почав скаржитися Воланду на Стюпу, що він, мовляв, розпусник, справи своєї не знає і нічого не робить. Тут сталося останнє, четверте явлення у квартирі, коли Стюпа вже майже впав на підлогу і слабкою рукою дряпав одвірок. Просто із дзеркала вийшов хтось маленький, але дуже широкоплечий, вогняно-рудий, із рота його стирчало величезне ікло, що спотворювало й без того потворну фізіономію. Його називали Азazelло. Він звернувся до Воланда – мессієр й попросив дозволу викинути Стюпу до біса з Москви. Спальня закружляла, Стюпа вдарився об одвірок головою і подумав, що помирає.

Але він не помер. Коли Лиходеев розплющив очі, то побачив, що сидить на камені, біля його ніг плескається море, а позаду – гарне місто у горах. Стюпа пішов по воді до берега, де стояв якийсь чоловік. Стюпа став перед ним на коліна й благав сказати, що це за місто. Йому відповіли, що Ялта. Стюпа стиха зітхнув, впав на бік, стукнувся головою об каміння і знепритомнів.

Глава 8

ДВОБІЙ ПРОФЕСОРА І ПОЕТА

У той час, коли Стюпа втратив свідомість у Ялті, вона повернулася до Івана Миколайовича, який прокинувся після тривалого сну. Деякий час він згадував, як міг опинитися в незнайомій кімнаті з білими стінами і дивним столиком з якогось металу. Він згадав, що знаходиться у клініці, пригадав загибель Берліоза, але ці думки не викликали сьогодні сильного зворушення. Він побачив кнопку дзвінка і натиснув її. У ногах його ліжка спалахнув циліндр з написом "Пити", потім вискочив напис "Няня". Іван не знав, що робити з цим циліндром, аж доки випадково не натиснув кнопку на слові "Фельдшериця". У кімнату увійшла повна жінка в чистому білому халаті. Вона привіталася з Іваном, але той не відповів, так як вважав цей ранок зовсім не добрим. Жінка запросила Івана брати ванну. Коли він побачив, як вода широким струмом наливається у ванну, він, хоча і вирішив не розмовляти з жінкою, не витримав й іронічно зауважив: "Яку "Метрополі". Але жінка відповіла, що тут набагато краще, що такого обладнання нема навіть за кордоном, що кожен день у клініці бувають інтуристи. Згадка про інтуриста примусила Івана пригадати вчорашнього консультанта, і він мало не почав розповідати жінці про Понтія Пілата, але стримався, зрозумівши, що воно їй ні до чого.

Після ванни Івану видали все необхідне і повели у величезний кабінет, який він назвав про себе "фабрика-кухня". Тут його розпитували все про його минуле життя, про близьких і далеких родичів, їхні хвороби тощо, потім міряли температуру, стукали молоточками, брали кров. Нарешті його відпустили у свою кімнату, де він поснідав. З'ївши і випивши все, що йому запропонували, Іван вирішив дочекатися найголовнішого у цьому закладі і вже у нього добитися уваги до себе і справедливості. І він дочекався. Невдовзі після сніданку двері відчинилися і в кімнату Івана увійшло багато народу в білих халатах. Попереду йшов чоловік років сорока п'яти з пронизливими очима і ввічливими манерами. Весь почет з повагою ставився до нього, тому вихід вийшов дуже урочистий, Іван порівняв його з Понтієм Пілатом. Почет залишився стояти, коли доктор Стравінський, так він відрекомендувався Івану, сів на табурет біля ліжка. Йому подали аркуш, на якому було записане все, про що розпитували Івана перед сніданком. Стравінський сказав кілька слів іншому доктору на маловідомій мові, а Іван

знову пригадав Пілата, що теж говорив латиною. Одне слово примусило Івана здригнутися, і слово це було "шизофренія", яке вимовив учора іноземець на Патріарших ставках.

Стравінський ніби радів всьому, що говорили йому і на все відповідав "славно". У першу чергу він запитав Івана, чи правда той поет. Іван відповів ствердію, але вперше в житті відчув огиду до поезії і до власних віршів. Іван вирішив, що настав час виконати свій намір і почав розповідати про вчорашні події. Доктор не дивувався, слухав уважно, ставив доречні питання. Івану він здавався дуже розумним, так що поет змушений був визнати, що й серед інтелігенції попадаються розумні люди. Закінчивши свою розповідь про інтуриста, Понтія Пілата, Аннушку, кота і Берліоза, Іван висунув вимогу, щоб його відпустили. Стравінський погодився це зробити, якщо Іван впевнений, що він нормальний. Іван, хоча і думав деякий час, все ж твердо сказав, що він нормальний. Тоді Стравінський запропонував розсудити логічно і перелічив всі дії Івана вчорашнього вечора: як він шукав невідомо кого з іконою на грудях і свічкою у руці, як прийшов у кальсонах у ресторан, як там когось побив, як в'язали його, як телефонував у міліцію з будинку для божевільних і просив прислати кулемети. Поки професор говорив, Іван ставав все більш похмурим. Професор запитав, куди Іван має намір піти в першу чергу, як вийде з клініки. Той відповів, що, звичайно, у міліцію і говоритиме про Понтія Пілата. Професор сказав своє "славно" і велів відпустити Івана, але цю кімнату залишити за ним, навіть білизну не міняти, бо через дві години він знову буде тут. Іван стривожено запитав, чому професор так впевнений у цьому. Той пояснив: як тільки Іван у кальсонах, адже він не збирається заїхати до себе на квартиру, хоча професор йому й натякав, прийде у міліцію і почне розповідати, що зустрів чоловіка, який знав Понтія Пілата – він миттю опиниться тут знову. Іван відчув, що не знає, як діяти і потребує поради. Професор Стравінський сказав, що йому краще залишитись тут і відпочити, а у міліцію можна й написати, необов'язково ж самому бігати і шукати інтуриста. Іван погодився і попросив дати йому папір і перо. Стравінський звернувся до товстої жінки і велів дати коротенький олівець, а Івана попросив не напружувати мозок й сьогодні не писати, бо той, кого шукає Іван, нікуди не дінеться. Професор подивився пильно Івану в очі і попросив пам'ятати, що йому тут допоможуть. Іван позіхнув і заспокоївся.

Через мить вже нікого не було у кімнаті: ні Стравінського, ні почту. За ґратами вікна красувався гай і виблискувала річка.

Глава 9

ВИТІВКИ КОРОВ'ЄВА

Никанор Іванович Босий, голова житлового товариства дому № 302-біс на Садовій вулиці, де мешкав покійний Берліоз, був у страшних клопотах. У північ приїхала комісія, визвала Никанора Івановича і сповістила про смерть Берліоза. Рукописи комісія забрала з собою для подальшого розгляду, а житлова площа покійного перейшла у розпорядження житлового товариства. Чутка про смерть Берліоза рознеслась миттю, і від того часу Никанор Іванович не знав спокою: його замучили заявами, в яких викладались претензії на житло покійного. За дві години він отримав їх тридцять дві штуки; В заявах були благання, погрози, доноси тощо. Насилу відбившись від тих, хто переслідував його, Босий піднявся у квартиру № 50, але ніхто не відчинив на його дзвоник. Никанор Іванович дістав дублікати ключів, відкрив двері й гукнув Груню. Ніхто не відповів йому. Тоді він звільнив двері від печатки, дістав з портфеля метр і зробив рішучий кроку кабінет покійного Берліоза, але так і застиг у дверях, бо за столом покійного сидів невідомий громадянин у картатому піджачку, жокейському картузику і

пенсне. Босий злякано запитав, хто ж буде цей громадянин. Незнайомець вітав Никанора Івановича дуже радісно, але чим більше він говорив, тим більше Босий підозрював, що це особа неофіційна, і вимагав від нього назвати своє прізвище. Незнайомець назвався Коров'євим і розповів, що він перекладач при іноземному артисті, який проживає у квартирі на запрошення Лиходеева, який тимчасово поїхав до Ялти. Все це збивало Босого з пантелику, він знав ні проякого іноземного артиста. Коров'єв запропонував Никанору Івановичу пошукати у портфелі листа Лиходеева. На превелике здивування, лист там знайшовся. Никанор Іванович хотів бачити особисто самого артиста, але Коров'єв сказав, що це неможливо, бо той зайнятий – кота дресирує, і запропонував показати кота, але Босий відмовився. Тоді Коров'єв попросив дозволити артисту зайняти всю квартиру №50 на тиждень. Босий здивувався, але Коров'єв запропонував чималі гроші за оренду, які могли б вирішити проблему зимового опалювання житлового товариства. Але обережний Никанор Іванович заявив, що справу треба владнати в бюро інтуристів. Коров'єв запропонував зателефонувати туди, і справа владналась на диво швидко. Спантичений Никанор Іванович дав згоду укласти контракт з іноземним артистом на п'ять тисяч рублів. У ту ж мить Коров'єв контракт оформив у двох екземплярах і збігав у спальню по підпис іноземця, потім документ підписав і сам Никанор Іванович. Гроші, паспорт артиста для тимчасової прописки, контракт, отримані від Коров'єва, Босий поклав у портфель. Тут він не утримався і попросив контрамарку. Коров'єв дістав блокнот і виписав контрамарку на дві персони, яку подав Никанору Івановичу лівою рукою, а правою сунув товсту хрустку пачку грошей. Никанор Іванович відштовхував гроші, промовивши, що не можна брати, бо це суворо переслідується, але Коров'єв впевнено відповів, що інтурист ображатиметься, а до того ж свідків немає. І тут трапилося чудо, як говорив потім Никанор Іванович: гроші самі влізли в портфель. Як тільки Босий залишив квартиру, зі спальні почувся низький голос, який сказав, що голова житлового товариства йому дуже не сподобався, бо хитрий і підступний, і чи не можна зробити так, щоб він більше не приходив. І зараз же Коров'єв зателефонував кудись і сказав, що Босий спекулює валютою, що тепер у його квартирі, у вентиляції туалету сховано чотириста доларів, а говорить це, мовляв, пожилець цього ж дому Тимофій Квасцов. Никанор Іванович у цей час прийшов додому, закрився в туалеті, перерахував гроші, що самі залізли у портфель (їх було чотириста рублів), і сунув їх у вентиляційний хід.

Через п'ять хвилин він сів обідати, але тільки встиг витягти свою улюблену кістку з наваристого борщу, як за ним прийшли двоє. Вони відразу пішли у туалет і витягли з труби гроші, але не рублі, а долари. Никанор Іванович крикнув страшним голосом, що то вороги підкинули, намагався показати контракт з іноземним артистом, але в портфелі нічого не було. У цей час Тимофій Квасцов намагався у замкову шпарину роздивитися і почути, що відбувається і квартирі голови. Через годину, коли Квасцов на комунальній кухні із задоволенням розповідав, як забрали Босого, невідомий громадянин прийшов за ним, вони вийшли у передпокій і зникли.

Глава 10

ВІСТІ З ЯЛТИ

У той час, як трапилося нещастя з Никанором Івановичем, у кабінеті фінансового директора Вар'єте Римського знаходились двоє: сам директор Римський і адміністратор Варенуха, який ховався від охочих до контрамарок. Римський був у поганому настрої, йому не подобалась ідея виступу "чорного мага", з яким вчора Стьопа підписав контракт і якого ніхто, крім Стьопа, не бачив. А тепер Римський дуже хотів побачити самого Стьопу, але того

підє не було, хоча він обіцяв приїхати ще три години тому. Варенуха висловив припущення: може, Стьопа попав під трамвай, як Берліоз. На це зауваження Римський тихо відповів, що було б добре. У цей момент до кабінету увійшла поштарка і передала Римському термінову телеграму від карного розшуку Ялти, в якій сповіщалося, що о пів на дванадцяту у карний розшук прийшов ненормальний шатен і назвався Лиходєєвим; також просили сповістити, де директор Лиходєєв. Хоча Стюпу й не могли розшукати, Варенуха нітрохи не сумнівався, що Лиходєєв не в Ялті, тому послав телеграму з відповіддю, що він у Москві. Варенуха як раз думав, куди б йому ще зателефонувати в пошуках Стюпи, як вдруге увійшла поштарка і принесла телеграму від Стюпи, в якій він стверджував, що перенісся в Ялту гіпнозом Воланда. Ні Варенуха, ні Римський у це не повірили. Вони з'ясували, що Воланд проживає у квартирі Лиходєєва і вирішили поговорити з ним. Але у проклятій квартирі телефон не відповідав. Знову прийшла поштарка і принесла телеграму з Ялти зі зразком, почерку Лиходєєва. Римський дав наказ нікого, крім поштарів, не пускати і сів порівнювати зразок підпису. Незабаром він переконався, що в телеграмі підпис дійсно Лиходєєва. Римський глибоко задумався: треба ж було знайти розумні пояснення безглуздим обставинам. Він спробував зателефонувати в Ялту, але з'ясувалося, що лінія перервалася. Тоді він дав у Ялту телеграму, в якій сповіщав, що о пів на дванадцяту говорив з Лиходєєвим по телефону, що після цього той на службу не явився і розшукати його не можуть. Потім Римський склав всі телеграми у конверт, написав на ньому кілька слів і велів Варенусі відвезти їх куди треба. Варенуха на всяк випадок ще раз набрав номер телефону квартири Лиходєєва, і йому відповів Коров'єв, що Стьопа поїхав кататися на машині за місто. Це вже було занадто! Варенуха пригадав, що під Москвою відкрилася нова чебуречна "Ялта", що Стюпа, напевне, напився і телеграфує звідти. Римський велів конверт все-таки відвезти. Варенуха вискочив з кабінету Римського і заскочив у свій, щоб взяти кашкета, і у цей час затріщав телефон. Варенуха, як завжди, збрехав, що його немає на місці, але йому відповіли, щоб він це шив дурня і телеграми нікуди не носив. Варенуха не тільки не злякався загрози, а навпаки, став більш рішучим.

Над Москвою нависла гроза. У саду вітер дмухнув на Варенуху піском, наче попереджуючи. Як не поспішав Варенуха, він вирішив зайти в туалет саду, подивитися, чи одягнув монтер лампу в сітку. Там, біля туалету його гукнув Дивний товстун, схожий на кота. Не встиг Варенуха нічого розібрати, як товстун вдарив його у праве вухо. Блиснула блискавка, і адміністратор побачив ще одного дивного суб'єкта – рудоволосого, з величезним іклом, – який вдарив Варенуху в ліве вухо. Хто бив потім, адміністратор розібрати не міг, чув тільки, як говорили, що попереджали ж телеграми не носити. Потім Варенуху підхопили і крізь дощ, що зірвався над містом, потягнули до дому № 302-біс, у квартиру Лиходєєва.

У передпокої квартири його зустріла гола дівка з палаючими очима. Варенуха зрозумів, що це і є найстрашніше з усього, що йому довелося пережити: дівка поклала холодні, як лід, руки йому на плечі і сказала, що поцілує його. Варенуха знепритомнів і поцілунку не відчув.

Глава 11

ПОДВОЄННЯ ІВАНА

Гроза вирувала у гаї. Іван тихо плакав, сидячи на ліжку. Аркуші, на яких він писав, розлетілися від вітру на підлозі. Заява, яку поет спробував написати у міліцію, вимучила його і знесилила. Спочатку все йшло добре, але як тільки Іван почав описувати події на Патріарших, виходила нісенітниця: то виявлялося, що на ставки прийшов покійний Берліоз (але ж

покійники ходити не можуть), то треба було пояснити, що це був не той Берліоз, не композитор. Потім Іван написав про кота, що сідав у трамвай, і вирішив передати всю розповідь консультанта про Понтія Пілата. Але чим далі писав Іван, тим менш зрозумілим ставала його заява.

Коли почалася гроза, Іван відчув, що не може більше писати, і гірко заплакав. Зайшла фельдшерка Параскева Федорівна, побачила, то Іван плаче, підняла аркуші і побігла до доктора. Доктор зробив Івану укол, і той заспокоївся. Думки його змінилися. Тепер він дивувався, чому так розхвилювався через того Берліоза, адже він його майже не знав. Чому ж переймається цим консультантом? Однак хтось у середині Івана суворо нагадав, що саме консультант сказав, що голову відріжуть. Але новий, заспокоєний Іван визнавав тільки, що консультант особистість незвичайна, і треба було не бігати у кальсонах містом, а розпитати його про Понтія Пілата, про Га-Ноцрі. Що ж з того, що Берліоз помер, журнал не закриють, прийде новий редактор. Іван трохи подрімав і запитав себе, хто ж він виходить. "Дурень!" – почув над самим вухом, і голос цей був схожий на голос консультанта. Іван не образився за це, він навіть усміхнувся. Бездомний вже майже заснув, коли ґрати зсунулися і на балконі з'явилася фігура, що ховалася від місячного сяйва, і притискаючи палець до рота, просила мовчати.

Глава 12

ЧОРНА МАГІЯ І ЇЇ ВИКРИТТЯ

На сцені театру Вар'єте закінчувала свій виступ сім'я Джуллі, зал весело аплодував, потім настав антракт передостаннім відділенням. Григорій Данилович Римський сидів на самоті у своєму кабінеті і кусав топкі губи: до незвичайного зникнення Лиходєєва приєдналося непередбачене зникнення адміністратора Варенухи. Римський знав, куди він пішов, але не знав, чому той не повернувся. Римський зробив над собою зусилля і зняв слухавку з телефонного апарату. Але його телефон мовчав, як мовчали всі телефони у Вар'єте. В антракті приїхав іноземний артист, і Римський з тяжким серцем пішов його зустрічати, бо більше нікому було цього зробити. Знаменитий артист був у довгому чорному фракі, а обличчя його ховалося під чорною напівмаскою. Але фіндиректора більше вразили супутники артиста: балакучий, довгий Коров'єв і кіт, який ходив на задніх лапах, пив з графіна воду і витирив вуса. Римський запитав, де апаратура артиста, на що Коров'єв відповів, що апаратура завжди при них, і після цих слів витягнув із-за вуха кота золотий годинник Римського, який фіндиректор завжди носив під застібнутим піджаком, і на брудній долоні простягнув його власнику. Почувся третій дзвоник, у залі стало темно і на освітлену сцену вийшов відомий конференсьє Жорж Бенгальський. Він почав з безглузвих заявлених каламбурів, на які публіка ніяк не реагувала, а потім оголосив Воланда і його сеанс чорної магії, запевнивши, що найцікавіша частина виступу – повне викриття цієї магії. Воланд вийшов на сцену і велів подати крісло, яке з'явилася невідомо звідки. Воланд сів і подивився на публіку. Потім звернувся до Коров'єва, при цьому назвав його – Фагот, із запитанням, чи змінилося населення Москви. Фагот відповів ствердно. Воланд сказав, що городяни і все місто змінилися зовні, з'явилися трамваї, автобуси... Публіка чекала, вважаючи, що ця промова передуює фокусам, які буде показувати маг. Фізіономія Бенгальського виразила непорозуміння, він висунувся із-за куліс і сказав, звертаючись до публіки, що іноземний артист висловлює захоплення тим, як змінилися "у технічному відношенні" Москва та її мешканці. Воланд подивився на Бенгальського і запитав у Фагота, чи висловив він захоплення. Фагот, звертаючись до мага "мессієр", відповів, що ніякого захоплення той не висловлював, що Бенгальський просто

бреше. У залі наверху розсміялися, Бенгальський же витріщив очі. Воланд продовжував свою думку і запитав, чи змінилися москвичі внутрішнє. Римський зблід, в кулісах почали переглядатися. Але Воланд запропонував Фаготу показати "що-небудь простеньке". Фагот спіймав у повітрі колоду карт і стрічкою пустив її коту, той перехопив її і пустив назад, Фагот розкрив рота і проковтнув всю колоду. У залі бурхливо аплодували. А Фагот сказав, що тепер уся колода знаходиться у громадянина Парчевського, поруч із повісткою в суду справі несплати аліментів громадянці Зельковій. Зал заворушився, і, дійсно, той, кого звали Парчевський, дістав колоду з кишені. Хтось з гальорки крикнув, що це старий фокус, що той у партері з цієї ж компанії. Фагот відповів, що, напевне, і той, хто говорить, теж з його компанії, бо тепер колода у нього. Слова Фагота справдилися, колода дійсно виявилася тепер на гальорці, але, роздивившись уважно, цікаві побачили, що то вже не карти, а гроші. Хтось у партері весело попросив зіграти і з ним у таку колоду, Фагот сказав, що всі гратимуть. Він вистрілив у повітря і з-під купола почали падати гроші. Їх, звісно, почали ловити, хтось повзав у проході, хтось когось штовхнув, хтось когось й вдарив, а когось вже й вивели із залу. Напруження зростало, але Фагот дунув, дощ грошей припинився. Двоє молодих людей весело перезирнулися і направилися в буфет.

Бенгальський знову вийшов на сцену і заговорив гучним голосом, що всі глядачі стали свідками випадку масового гіпнозу і що маестро Воланд зараз викрие цей фокус, і гроші щезнуть так само, які з'явилися. Він аплодував, але ніхто його не підтримав, бо слова ці не сподобалися публіці. Запала мовчанка, яку порушив Фагот, запевнивши, що гроші справжні. Потім він сказав, що Бенгальський йому добряче набрид, бо заважає виставі, і запитав у публіки, щоб з ним таке зробити. Чийсь голос запропонував відірвати конференсьє голову. Фагот погодився і в цю ж мить кіт стрибнув на голову Бенгальському, двічі повернув її, відірвав і передав Фаготу. Кров юшила з розірваних артерій, а безголове тіло сіло долу. Фагот взяв голову за волосся і запитав, чи буде вона й падалі верзти усяку нісенітницю. Голова обіцяла, що більше не буде. Тут жіночий голос перекрив увесь гам, що стояв у театрі, і попросив не мучити Бенгальського. Фагот звернувся до публіки і запитав, чи простити того, і спочатку лише окремі голоси, а потім і весь зал підтримали цю пропозицію. Фагот звернувся до Воланда, чекаючи його наказу. Воланд задумливо відповів, що глядачі – люди як люди: люблять гроші, але таке було завжди, з чого б ті гроші не робили, що вони легковажні, але іноді здатні на співчуття, взагалі вони нагадують колишніх москвичів, ось тільки квартирне питання їх зіпсувало. Воланд наказав надіти голову. Кіт насунув голову на тіло конференсьє так, наче вона й не була відсутня, лапами він змахнув зі фракa і сорочки сліди крові. Фагот підняв Бенгальського на ноги, але далеко той іти не міг, бо стало йому погано, він жалісно скрикував і просив віддати голову. Його спробували покласти на диван, але Бенгальський став буйним, викликали "швидку допомогу" і відправили конференсьє до лікарні.

На сцені у цей час відбувалися нові чудеса. Фагот запропонував відкрити дамський магазин. І відразу з'явилися величезні дзеркала, килими, вітрини з вишуканими паризькими сукнями, капелюхами, взуттям, парфумами. Звідкись з'явилася рудоволоса красуня, яку, що правда, псував довгий шрам на шиї. Вона хриплим голосом, але дуже солодко запрошувала у магазин. Спочатку ніхто не наважувався піднятися на сцену, але потім одна брюнетка зухвалого вигляду таки піднялася. Вона вибрала туфлі, потім сукню, і стала така приваблива, коли у новому вбранні дивилася на себе у дзеркало, що зал аж зітхнув. Після цієї хороброї дами на сцену з різних кінців залу кинулися

жінки. Почувся чоловічий голос, який стверджував, що не дозволить цього, і відповідь жінки, щоб цей деспот і міщанин не ламав їй руку. Руда дівка, кіт і Фагот вправно поралися біля відвідувачок магазину, допомагаючи вибирати сукні, піжами, халати, взуття, парфуми тощо. Коли Фагот сповістив, що через хвилину магазин закривається, розпочалося щось неймовірне: жінки хапали все, що попадалося в руки. Почувся постріл, і зі сцени все зникло, останньою зeszла велика купа старих суконь і взуття, що познімали з себе відвідувачки магазину.

І тут почувся голос почесного гостя сьогоднішньої вистави, голови Акустичної комісії театрів Аркадія Аполлоновича Семплеярова, який висловив бажання, щоб маг викрив свої фокуси і повернув на сцену конференсьє, доля якого, стверджував цей голос, цікавить глядачів. Фагот сказав, що тут немає чого викривати, мовляв, і так все ясно. Але Семплеяров вимагав викриття. Фагот погодився, але попросив дозволу у Семплеярова на один коротенький номер, який дав слова викрити. І поставив Семплеярову досить хамське запитання: де він був вчора увечері. Відповідь дала літня, дорого вбрана жінка, як з'ясувалося потім, дружина Аркадія Аполлоновича, сказавши, що той був на засіданні Акустичної комісії, але вона не розуміє, яке це має відношення до магії. Фагот підтвердив, що вона дійсно не розуміє, бо вчора її чоловік ні на якому засіданні не був, а відпустив машину і шофера, сів в автобус і поїхав до артистки районного театру Міліци Андріївни Покобатько, де пробув до четвертої години ранку. Від цих слів несподівано і страшно розреготалася молода далека родичка Семплеярова, починаючи актриса з Саратова, яка проживала тепер у квартирі Аркадія Аполлоновича і його дружини і сиділа у цій же ложі. Вона сказала, що давно вже це підозрювала, інакше б ця бездарність Покобатько не отримала б роль Луїзи. Потім вона розмахнулася парасолькою і вдарила Семплеярова по голові. Фагот сказав, що це один із випадків викриття, якого так домагався Аркадій Аполлонович. Його дружина кричала на молоду родичку, що вона не має права торкатися її чоловіка. Але та знову залилася страшним реготом і сказала, що хто-хто, а вона має на це право. Дружина Семплеярова поклікала міліцію. Кіт вискочив до рампи і закричав людським голосом, що сеанс закінчено, "маестро, уріжте марш!". Оркестр "урізав". Сцена стала пуста — зeszли маг у кріслі, Фагот і котяра Бегемот.

Глава 13

ЯВЛЕННЯ ГЕРОЯ

Іван спустив ноги з ліжка і подивився на невідомого, який прошепотів: "Тсс!". Це був чоловік років тридцяти восьми, темноволосий, з гострим носом і зі збентеженими очима. Переконавшись, що Іван один, він увійшов у кімнату. Тільки тоді Іван побачив, що незнайомиць одягнений у лікарняну одіжку. Пошепки гість попросив дозволу сісти. Так само пошепки Іван запитав, як йому вдалося прийти, адже ґрати замкнені. Таємничий гість сказав, що він викрав ключі у Параскеви Федорівни і має змогу виходити на балкон. Іван поцікавився, чи може його гість втекти, чи дуже високо, але той сказав, що не може втекти не тому, що високо, а тому, що не має куди тікати. Гість запитав, чи не буйний Іван, бо він не любить шуму, а особливо людського крику. Іван відверто відповів, що вчора в ресторані він одному типу "по морді засвітив". Гість осудив це й додав, що Іван погано висловлюється, адже у людини не морда, а скоріш-таки обличчя. Він запитав Івана про його професію і був прикро вражений, коли довідався, що той поет. І попросив Івана відверто сказати йому, гарні він пише вірші чи погані. Іван сміливо визнав, що погані, і дав слово більше не писати. У коридорі почувся шум, і гість сховався на балконі. Коли все затихнуло, він повернувся і сказав, що привезли новенького, який все щось про валюту

говорить, кляне Пушкіна і божиться, що у них на Садовій оселилася нечиста сила. Гість запитав Івана, чому той тут знаходиться і знову був вражений, коли поет сказав, що через Понтія Пілата. Іван, відчуючи довіру до невідомого, почав розповідати всю історію на Патріарших ставках. Гість слухав дуже зацікавлено, а під кінець розповіді був у захваті. Коли Іван закінчив розповідь, гість сказав, що Івану дуже поталанило, адже не можна було поводитися так зухвало з тим, кого вони зустріли на Патріарших. Іван благав сказати, хто ж то був. Гість взяв з нього слово, що він не буде буйствувати, що не буде уколів і іншого клопоту. Іван обіцяв. Тоді гість впевнено і виразно сказав, що вчора на Патріарших ставках Іван зустрівся із сатаною. Іван був приголомшений. Він сказав, що цього не може бути, адже сатана не існує. Гість здивувався, що саме Іван говорить це, адже він був свідком подій, які повинні були переконати його в існуванні сатани. Гість дивувався й тому, що Берліоз не впізнав його: хай Іван, людина неосвічена, некультурна, що навіть опери "Фауст" не знає, міг не здогадатися, але Берліоз був начитаний і хитрий, чому ж він не зрозумів, хто перед ним? Втім, зауважив гість, Воланд може кому завгодно очі запорошити. Іван пригадав, що бачив літеру "В" на візитній картці, то виходить, що Воланд дійсно міг бути у Понтія Пілата, чому ж Івана рядять у божевільні, треба ж діяти, бо той казна-що може наробити. Гість спробував заспокоїти Івана і нагадав, що поет уже мав намір впіймати Воланда, але нічого з того не вийшло. Гість пошкодував, що не він зустрівся із сатаною, бо сидить у лікарні через того ж Понтія Пілата, про якого написав роман. Іван зацікавився і запитав, чи його гість теж письменник. На що той суворо відповів, що він — майстер. І одягнув маленьку чорну шапочку, на якій була вишита літера "М". Він відмовився назвати своє прізвище, але розповів про свій роман.

Історик за фахом, він ще два роки тому працював у музеї, займався перекладами, бо знає багато мов, крім рідної. Жив він усамітнено, бо рідних ніде не мав і майже нікого не знав у Москві. Одного разу він виграв сто тисяч на облігацію, яку йому дали в музеї. Далі вчинив так: купив книг, залишив свою кімнату і найняв дві кімнатну підвалі маленького будиночку в садку і почав писати роман про Понтія Пілата. Це був "золотий вік" для нього. Але минулою весною трапилась у його житті, подія більш щаслива, ніж виграв ста тисяч.

Одного разу він вийшов прогулятися і побачив її. Вона несла у руках жовті квіти, що першими з'являються навесні, і яких він не любив. Вона озирнулася на нього, і хоча людей на вулиці було дуже багато, вона бачила тільки його. Майстра вразила не стільки її краса, скільки ніким не бачена самотність у її очах. Він пішов за нею, але не міг звернутися до неї. Вона заговорила першою й запитала, чи подобаються йому її квіти, він швидко підійшов да неї й відповів: ні. Вона здивувалася: що, йому квіти взагалі не подобаються. Він відповів, що любить троянди. Тоді вона жбурнула свої квіти у канаву. Він підняв, але вона знову кинула їх. Кохання вискочило перед ними, "як вискакує вбивця", і поразило їх. Вони говорили так, наче тільки вчора розсталися, наче знають один одного багато років. Травневе сонце світило їм.

Незабаром вона стала його таємною дружиною. Вона приходила до нього кожного дня, а він ще за кілька годин починав її чекати. Іван запитав, хто ж ця жінка, але майстер зробив знак, що ніколи і нікому цього не скаже. Іван уже уявляв, як проводили дні закохані, наче бачив, як той, хто називав себе майстром, працює, а його кохана сидить поруч і перечитує написане, або шиє для нього оту чорну шапочку, або витирає від пилу книжки. Вона вірила у нього, бачила його у славі і понукала йти до цієї

слави. Вона очікувала обіцяних останніх слів про п'ятого прокуратора Іудеї. Роман майстер закінчив у серпні, настав час залишити таємний притулок і вийти у світ. І тоді життя його скінчилося. Він не знав літературного світу, його вразив редактор, якому він віддав свій роман. Той нічого не говорив по суті твору, а цікавився, звідки майстер взявся, хто підказав йому сюжет роману на таку дивну тему. Майстер поставив питання руба: чи буде редактор друкувати його роман. Але той, наче виправдовуючись, сказав, що він сам не може вирішити цього питання, що існує редакційна колегія, що з романом ознайомляться критики Латунський і Аріман і літератор Мстислав Лаврович, і велів прийти через два тижні. Коли майстер прийшов через два тижні, роман йому повернула якась косоока від постійної брехні дівця і сказала, що редакція забезпечена рукописами на два роки вперед.

Розповідь гостя ставала дедалі плутана, але Іван зрозумів, що кохана спонукала майстра на подальшу боротьбу, що в одній газеті інший редактор надрукував уривок з роману, що після цього майстра почали цькувати, а найзавзятішими у цьому були Латунський і Мстислав Лаврович. Прийшли безрадісні дні, роман було написано, більше не було чого робити. Закохані почали частіше розлучатися. Несподівано у майстра, з'явився друг, хоча він не був схильний товаришувати. Дружині, як він називав свою кохану, цей товариш не сподобався. Алоїзій Могарич, так його звали, міг в одну хвилину розтлумачити майстру зміст якої-небудь статті, будь-яке життєве явище, його дуже цікавила література і він, прочитавши роман майстра, точно, наче був присутній при цьому, переказав всі зауваження редактора.

Статті проти майстра не припинялися, спочатку він сміявся над ними, але потім вони почали дивувати його: щось дуже фальшиве й непевне відчувалося у них, хоча тон їх був суворий і грізний, складалося враження, наче автори говорили не те, що думали. Потім настала третя стадія – страху. Майстру здавалося, що у темряву його кімнати через віконце лізе страшний спрут з холодними і довгими щупальцями. Кохана майстра дуже змінилася, вона відчувала, що він захворіє, просила його кинути все і їхати до моря. Вона хотіла б бути з ним, але змушена йти, бо на неї чекають, і обіцяла прийти завтра. Вона пішла. Він ліг на диван і заснув без світла, але раптом прокинувся від відчуття, що спрут тут. Йому стало страшно, здавалося, що темрява видавить вікна, залле кімнату, і в пій можна захлинутися. Він розтопив піч і, дивлячись на вогонь, благав, щоб вона прийшла. Але ніхто не йшов. Тоді майстер дістав свій роман і почав жбурляти списані аркуші у вогонь. У вікно хтось тихо постукав: це прийшла вона. Побачивши, що він зробив із романом, вона скрикнула і голими руками вихопила із полум'я те, що залишилось. Потім впала на диван і заплакала. Майстер зізнався, що захворів, що йому страшно. А вона ретельно склала все, що залишилось від роману, і перев'язала стрічкою. Відтак сказала, що більше не хоче брехати, що вона назавжди залишиться у майстра, але зараз піде: її чоловік нічого не зробив їй поганого, тому вона не хоче, щоб він думав, що вона просто втекла від нього. Майстер відповів, що не хоче, щоб вона загинула разом з ним. Але вона твердо обіцяла вранці бути у нього. Це були останні її слова у його житті.

У коридорі знову почулися якісь звуки, майстер вийшов на балкон, коли ж затихнуло все, повернувся і повідомив, що привезли хворого, який просить, повернути йому голову. Співрозмовники повернулися до розповіді, але знову долетіли звуки з коридору, тому майстер нахилився до вуха Івана і вже нічого не було чути, крім першої фрази: "Через чверть години, як вона покинула мене, до мене у вікна постукали". Те, про що розповідав майстер, напевно, дуже його хвилювало і завдавало болю, судоми кривили його

обличчя, а в очах палали страх і ярість. Лише тоді, коли зовсім стало тихо, гість почав говорити голосніше.

Події, про які він вже розповідав, відбувалися в січні. У пальті з відірваними гудзиками він дістався дому, де мешкав. У його вікнах горіло світло і грав патефон, майстер намагався подивитися у вікно, але нічого не побачив. Йти йому було більше нікуди, він не міг тягнути свою кохану з собою у прірву, знав, що ця клініка вже відкрилася, і прийшов сюди. Але не вірить, що його можуть вилікувати. Йому навіть здається, що тут не так вже й погано, можливо, не найкраще місце у світі, але й не найгірше. Він піднявся: ніч валиться за північ. Іван запитав, що було далі з Іешуа і Понтієм Пілатом. Але нічний гість не захотів пригадувати роман. Іван не встиг отямитися, як гість зчезнув.

Глава 14

СЛАВА ПІВНЮ!

Римський не дочекався кіпця вистави і прибіг у свій кабінет. Нерви його не витримали. Він сидів за столом і дивився на магічні червонці. Потім почув на вулиці міліцейський свисток, потім ще і ще, до них приєднався регіт натовпу. Римський визирнув у вікно і побачив жінку, що стояла на вулиці в одній білизні, і чоловіка, який намагався скинути пальто, але заплутався у рукавах. Крики і регіт почулися з іншого місця, і, повернувши голову туди, Римський побачив ще одну жертву легковажності і пристрасті до нарядів, обмануту фірмою поганого Фагота. Він відскочив від вікна і деякий час сидів нерухомо, прислуховуючись до гаму на вулиці. Але потроху все стало ущухати, скандал скоро затихнув. Треба було діяти, випити гірку чашу відповідальності. Телефони вже працювали, і необхідність доповісти про події в театрі була очевидна. Римський вже кілька разів клав слухавку, не наважуючись зателефонувати. Несподівано у кабінеті задзвонив телефон. Римський здригнувся і підняв слухавку. Тихий жіночий голос прошепотів, звертаючись до Римського, що не треба нікуди телефонувати, а то буде погано. Відчуваючи мурашок на спині, Римський чомусь подивився у вікно на повний місяць, і його охопив страх. У цей час він почув, що хтось ключем намагається відкрити його кабінет, а з-під дверей потягнуло болотом. Йому здалося, що він не витримає і помре, якщо шарудіння в замку триватиме ще мить.

Нарешті двері відчинилися, і в кабінет увійшов Варенуха. Римський накинувся на нього із запитаннями, що все це значить. Варенуха не зняв кашкета, сів так, щоб на обличчя йому падала тінь, і розповів глухим голосом, що Стюпу Лиходеева знайшли у трактирі в Пушкіні, що він напився і напоїв телеграфіста, а потім вони вдвох почали бешкетувати, посилаючи телеграми з позначкою "Ялта". Спочатку Римський повірив тому, що говорив Варенуха, але чим більше той насичував свою розповідь подробицями, тем менш вірогідною вона здавалася фіндиректору. П'яний танок з телеграфістом на лужечку перед телеграфом, спроба побитися з буфетником, загроза заарештувати всіх, хто намагався припинити Стюпіні безчинства,— все це було вже через край, дуже через край. Римський зрозумів, що Варенуха нікуди не ходив, його розповідь — брехня, брехня від першого до останнього слова. Тепер він уважно дивився в обличчя Варенухи, вже майже не слухаючи його. Римський помітив здоровенний сипець під оком адміністратора, відзначив, що той дуже змінився, як і його голос, і поведінка. Але було ще щось, що неймовірно бентежило Римського, але він не міг зрозуміти, що саме. Раптом він подивився на підлогу і жах охопив його — у Варенухи не було тіні. Прослідкувавши за поглядом Римського, Варенуха зрозумів, що його викрили. Тоді кинувся до дверей, щоб зачинити їх, а вікно у цей час намагалася відчинити гола руда дівка. Рука її видовжувалась настільки,

наскільки треба, щоб відкрити раму. Римський привалився до стіни і зрозумів, що прийшла його смерть. Рама розчинилася, але замість півної прохолоди у кімнату увірвався холод і запах льоху. Римський побачив трупні плями на грудях рудої дівки. І саме у цей час несподівано проспівав півень. Дівка хрипко вилаялася. Крик півня повторився, потім ще. У Москву зі сходу йшов світанок. Варенуха і руда дівка вилетіли у вікно. Сивий як лунь, без жодної чорної волосини старий, який ще недавно був Римським, кинувся бігти. На вулиці йому стало краще. Він сів у таксі і наказав мерщій гнати до вокзалу. Там він крикнув першому ж чоловіку в формі робітника вокзалу, що платить більше, лише б встигнути взяти квиток на кур'єрський до Ленінграду. Через п'ять хвилин кур'єрський розтанув у темряві. Разом з ним розтанув і Римський.

Глава 15

СОН НИКАНОРА ІВАНОВИЧА

Неважко здогадатися, що товстун, якого привезли у клініку і який весь час говорив про валюту, був Никанор Іванович Босий. Попав він до професора Стравінського не відразу, бо спочатку побував в іншому місті. Від того місця у Никанора. Івановича залишилось мало спогадів, бо перед очима все мутилося, а розмова вийшла дивна. Вже на перше запитання, чи він і є Никанор Іванович Босий, голова житлового товариства дому № 302-біс по вулиці Садовій, він визнав тільки, що він Никанор, але не голова, бо якби був голова, то відразу б здогадався, що перед ним нечиста сила, бо хіба бувають такі перекладачі в іноземців. Толку від нього добитися не могли, він лише твердив, що все це "штуки Коров'єва", а валюти ніколи не брав. Радянськими грішми брав за прописку, бо й секретар Пролежнев теж, а валютою ніколи. Потім він кричав страшно, що Коров'єв чорт, що він сидить за шафою і сміється, що треба окропити приміщення. Стало очевидно, що Босий до розмови не здатний. На Садову поїхали, але нікого там не знайшли, квартира була пуста. Потім Босого відвезли у клініку. Він поводився так буйно, що зробили укол за рецептом Стравінського, Босий заснув і снилося йому дивне.

Почалось з того, що привиділося йому, наче люди із золотими трубами підвели його до великих лакованих дверей і зіграли туш, а гучний голос привітав Никанора Івановича і запропонував здавати валюту. Далі попав Никанор Іванович немовби у якийсь розкішний театр, де просто на паркеті, бо не було стільців, сиділи самі чоловіки й усі бородаті. Не встиг Никанор Іванович сісти разом з іншими, як розійшлися лаштунки і вийшов артист. Він запитав у залу: "Сидите?", і йому відповіли: "Сидимо". Артист оголосив наступний номер програми – Никанор Іванович Босий. І в ту ж мить Никанор Іванович опинився на сцені. Артист запропонував здавати валюту. Той почав божитися, що не має нічого, але залу його поведінка не сподобалася, почулися крики. Артист запитав, звідки ж ті чотириста доларів, що знайшли у нього на квартирі. Босий відповів, що підкинули. Зал обурився, а артист зауважив: долари не підкидають, це не дитина або вибухівка і не прокламація або анонімний лист, щоб їх підкидати. Артист сказав, що номер не вийшов, і відправив Босого на місце.

Після антракту покликали іншого валютника – Сергія Герардовича Дунчиля. Вийшов чоловік років п'ятидесяти, з довгою бородою, недоглянутий. Дунчиль відмовився здавати валюту, запевнивши, що нічого більше не має. На сцену вийшла дружина Дунчиля і теж запевнила, що її чоловік здав усе. Потім з'явилася молода вродлива дівчина, що тримала у руках золоту тацю, на якій лежали гроші і коштовності. Артист сказав, що ця молодиця – коханка Дунчиля, в якій він переховував валюту і коштовності, яка й допомогла їх розшукати. Дунчиля відправили додому, щоб пекло, яке приготувала для нього

дружина, стало йому карою. Зал вибухнув оплесками. Потім виступав артист Куролесов, який читав уривки із "Скупого лицаря" Пушкіна. До свого сну Босий не знав творів Пушкіна, але його самого знав чудово і кілька разів на день згадував ("А за квартиру Пушкін платити буде?" або "Лампочку на сходах Пушкін викрутив?"). Тепер, ознайомившись з одним із творів поета, Никанор Іванович став сумним, уявивши, наприклад, бідолашну жінку, на колінах, із сиротами, під дощем, і подумав, що цей Куролесов той же тип. Чи то поезія Пушкіна справила таке враження, чи з іншої причини, але після цього вийшов молодик, що наважився здати валюту. Канавкін, таке він мав прізвище молодик, розповів, що сховав тисячу доларів у погребі своєї тітки. Ведучий програми подивився прямо йому у вічі і сказав, що він вірить, що Канавкін здає все, але, щоб двічі машину не ганяти, хай вже скаже, чи є валюта у самої тітки. Канавкін здригнувся, бо не очікував такого ходу, але махнувши на все рукою, сказав, що є. Ведучий між тим не вгамовувався і запитав, чи не знає він, де тітка ховає гроші. Той лише тоскно посміхнувся, стало зрозуміло, що стара й чорту не скаже, не те що рідному племіннику. Канавкіна відпустили, і більше ніхто не хотів здавати валюту. Тут із різних боків почали виходити кухарі і кухарчата. Вони наливали у миски суп, роздавали хліб і кричали, щоб всі здавали валюту. У сні Никанор Іванович прокричав, що у нього немає валюти. Немає і не треба, відповів йому спокійний і лагідний жіночий голос – фельдшериця Параскева Федорівна збудила його, щоб зробити укол, після якого він заснув без усяких снів. Але його крики розтривожили хворого, що почав шукати свою голову, невідомий майстер, дивлячись на луну, пригадував свою гірку осінню ніч. Тривога передалася й Івану, він прокинувся і заплакав. Але лікар швидко заспокоїв всіх засмучених, скорботних головами, і вони почали засинати. Останнім заснув Іван, коли вже птахи прокинулись у гаю. Йому снилося, що сонце вже спустилося над Лисою Горою, яка була оточена подвійним оточенням...

Глава 16

СТРАТА

Сонце спускалося над Лисою Горою, і була гора оточена подвійним оточенням. Кавалерійська ала вийшла до воріт міста, і шлях для неї вже приготували: піхотинці каппадокійської когорти відтиснули людей, каравани, що поспішали у місто на свято Паски, з дороги. Ала першою підійшла до Лисої Гори і оточила її. Через деякий час прийшла друга когорта, піднялася на ярус вище і вінцем стала на горі. Потім двома ланцюгами підійшла кентурія Марка Крисобоя, а між цими ланцюгами, під конвоем таємної варти, їхали на возі трое приречених з дошками на грудях, на кожній було написано, що це розбійник і заколотник. За цим возом рухалися інші, вони везли стовпи з перехрестями, мотузки, лопати, сокири, відра. На цих возах їхали шість катів. За ними верхи їхали кентуріон Марк Крисобой, начальник храмової варти Єршалаїма і той самий чоловік у капюшоні, з яким мав коротку розмову Пілат у темній кімнаті. Потім йшов ланцюг солдатів, а за ним біля двох тисяч цікавих, що не побоялися спеки і захотіли побачити видовище. Ала пропустила їх всіх у другий ярус, так що вони опинилися між піхотним оточенням зверху і кавалерійським внизу. Страту вони могли бачити тільки через ланцюг піхотинців.

Сонце сідало, пройшло вже три години від початку страти, але спека була неймовірна, солдати потерпали від неї, проклинали розбійників й широко бажали їм скорішої смерті. Побойовання прокуратора, що під час страти можуть виникнути негаразди, не справдилися, ніхто не зробив спроби звільнити засуджених. Поступово юрба залишила гору, бо нічого цікавого у цій страті не було, а там у місті вже готувалися до свята. На горі

залишився лише один чоловік, але його ніхто не бачив: він сидів не з того боку, де було добре видно, а з протилежного. Йому, очевидно, було достатньо бачити стовпи кентуріона Марка, щоб уявляти, що відбувається. Він сидів четверту годину на камені, намагаючись бути непримітним. На початку страти він поводився зовсім інакше: на гору не йшов, а біг, як людина, яка спізнюється. Він зробив спробу прорватися через ланцюг оточення, і його вдарили тупим кінцем списа у груди, він відскочив, скрикнувши, але не від болю, а з відчаю. Потім він побіг на другий бік гори, сподіваючись знайти щілину в оточенні. Та було вже пізно, кільце замкнулося. Інші спроби могли тільки привести до того, що його схопили б, а це ніяк не входило у плани чоловіка. Тепер він сидів і страждав. Іноді говорив до себе, іноді хапався за ніж, іноді писав на пергаменті, що лежав на камені. Писав він, що вже сонце сідає, а смерті ще немає, що він, Левій Матвій, просить бога подарувати Іешуа смерть. Відчай його посилювався усвідомленням тієї помилки, яку він, Левій Матвій, зробив.

Позавчора Іешуа і Левій гостили в одного городника у Віфанії неподалік від Єршалаїма. З ранку вони працювали на городі, увечері збиралися йти в Єршалаїм. Але Іешуа сказав, що у нього невідкладна справа і пішов один ополудні. Це і була, як вважав Левій, його помилка: навіщо він відпустив Іешуа одного. Він йти увечері не зміг: на нього напала якась хвороба, наче все палало у ньому, він впав і не міг встати до ранку. І хоча був дуже слабкий, у п'ятницю він пішов в Єршалаїм, бо тяжкі передчуття мучили його. У місто він прийшов, коли вже Пілат оголошував вирок. Коли засуджених повели на гору, Левій був у юрбі і хотів дати знати Іешуа, що в ці хвилини він поруч з ним. Тут до нього прийшла проста, але геніальна думка: солдати йшли не дуже щільним ланцюгом, можна було прорватися, скочити на воза і вбити Іешуа, а потім, якщо вистачить часу, і себе, хоча власна доля його мало турбувала, головне – позбавити страждань Іешуа. Все було б добре, але Левій не мав ножа. Він повернувся у місто, зайшов у хлібну лавку, вкрав ножа, потім біг всю дорогу, але все рівно не встиг. Тому тепер він молився, щоб Іешуа помер. Коли молитви не допомогли, він почав проклинати бога.

На Лису Гору насунулася гроза. Левій замовчав, він не знав, чи принесе гроза, що накриє Єршалаїм, зміну в долі нещасного Іешуа. Тут Левій побачив, що на гору піднімається трибун, посланець Пілата. Спочатку трибун говорив із Крисобоем, потім із чоловіком у капюшоні. Згодом Крисобой із двома катями підійшли до стовпів, де чекали смерті Гестас, Дісмас і Іешуа. Гестас на третю годину страти збожеволів від спеки і оводів, і тепер він тихо співав пісеньку про виноград. Дісмас страждав більш за всіх, він не втрачав свідомості. Найщасливіший був Іешуа. Вже в першу годину голова його запаморочилася, а потім він знепритомнів. Мухи й оводи обліпили йому все обличчя, пахви. Виконуючи команди чоловіка у капюшоні, один з катів приніс відро і губку, змочив її і простягнув на списі. Розплющивши вії, Іешуа подивився вниз. Очі його були мутні, а голос хриплий, як у розбійника, коли він запитав, чому кат підійшов до нього. Кат підніс губку йому до рота і Іешуа з жадобою припав до неї. З сусіднього стовпа донісся крик Дісмаса, що це несправедливо, що він такий самий розбійник, як і Іешуа. Коли Іешуа відірвався від губки, він попросив, щоб дали напитися й іншим.

Ставало дедалі темніше. Хмара закривала вже половину неба, раптом вдарила блискавка. Кат підніс Спис до серця Іешуа, сказав, щоб той славив ігемона, тихо кольнув його в серце. Кров побігла в Іешуа по животу, голова повисла. Потім кат таким чином напував Дісмаса і Гестаса. Через кілька хвилин і їхні тіла обвиснули на мотузках. Чоловік у капюшоні йшов за катом.

Зупинившись біля першого стовпа, він торкнувся ступні Іешуа і сказав, що той вже мертвий. Те саме повторилося і біля інших стовпів. Після цього всі залишили гору.

Гроза вирувала, блискавки краляли небо, сипнув дощ. Вода потоками бігла з гори наздогін солдатам. Через кілька хвилин на горі залишився тільки один чоловік. Діставшись стовпів, він припав до ніг Іешуа, потім перерізав мотузки, обійняв Іешуа і звільнив йому руки. Вогке тіло впало на Левія і потягло на землю. Левій хотів вже взяти тіло на плечі, але якась певна думка зупинила його. Він залишив тіло на землі і побіг до інших стовпів. Він перерізав мотузки і звільнив ще два тіла. Через кілька хвилин на вершині залишились лише два тіла і три пусті стовпи. Ні Левія, ні тіла Іешуа в цей час на горі вже не було.

Глава 17

НЕСПОКІЙНИЙ ДЕНЬ

На ранок у п'ятницю, тобто на другий день після проклятого сеансу, все, хто залишився із службовців Вар'єте, не працювали. Спочатку всі сиділи на підвіконнях і дивилися на величезну чергу в касу, що простяглася майже на кілометр. У черзі хвилювалися і обговорювали вчорашній сеанс чорної магії. Близько десятої приїхала міліція і закликала чергу до порядку. Це було зовні, але в самому Вар'єте не все було гаразд: без кінця тріщали телефони в кабінетах Лиходєєва, Римського, Варенухи, їх розшукували, але ніхто не міг знайти і ніхто не знав, де можна шукати. Бухгалтер Василь Степанович Ласточкін, який на вчорашньому сеансі не був, тільки кліпав очима, слухаючи розповіді про нього, і не знав, що робити, а рішення треба було приймати саме йому, бо він залишився старшим у всій команді театру. Об одинадцятій увірвалася мадам Римська, ридала, кричала, що чоловіка ніде нема, але Василь Степанович не знав, чим зарадити.

Коли приїхала міліція, йому довелося відповідати і визнати, що адміністрація театру зникла невідомо куди, що конференсьє після вчорашнього сеансу знаходиться у психіатричній клініці. Міліція більше Зацікавилася розповіддю прибиральниці, яка вранці прийшла в кабінет Римського і побачила розчинені двері, розбите скло, перевернуте крісло. Викликали славнозвісного собаку Тузабубен, щоб пошукав слідів. Туз-бубен страшенно злякався, коли увійшов у кабінет, і почав вити, але переборов страх і підійшов до підвіконня, коридором ж вивів на вулицю, де стояли таксомотори, далі слідів не було. Собаку відвезли.

Слідству на кожному кроку доводилося переборювати труднощі. Не було афіш про сеанс чорної магії, бо за ніч їх заклеїли новими, не було контракту з магом, ніхто навіть не міг точно пригадати прізвища артиста – чи то Воланд, чи то Фаланд. У бюро іноземців ні про якого Воланда-Фаланда й не чули. Касу не відкрили, а сповістили, що спектакль відмінюється. Черга потроху, але розпалася. Бухгалтер Василь Степанович поїхав у Комісію видовищ і розваг з доповіддю про вчорашні події. Його вразило, що ні один таксист не хотів везти його, коли він показував червонця, бо всі вони стали жертвами фокусів мага, коли червонці у руках перетворювались на наклейки від пляшок, бджіл тощо.

Діставшись Комісії, Василь Степанович став свідком жахливих подій: замість голови комісії Прохора Петровича у кріслі сидів костюм і підписував папери. Сталося це так: секретарка голови, красуня Ганна Річардівна, побачила у приймальні величезного кота, схожого на бегемота, і крикнула йому "брись!", кіт втік, а натомість заходить товстун, теж схожий на кота, і миттю у кабінет. Прохор Петрович, звісно, розлютився, що без доповіді, і й сказав, що він зайнятий, але товстун нахабно відповів, що хай не бреше, нічим він не зайнятий, тоді голова наказав вивести нахабу й додав, "щоб

чорти мене взяли", товстун сказав, що це можна зробити і — ось на місті голови сидить костюм і пише, пише. Василь Степанович зрозумів, що толку тут не доб'єшся, тому вирішив завітати у філію комісії у Ваганьківському провулку. Але тут чекала нова несподіванка: весь штат філії співав на своїх робочих місцях. З'ясувалося, що директор філії дуже полюбляв усякі гуртки, за рік він організував гурток з вивчення Лермонтова, шаховий, пінг-понгу і верхової їзди, а літом загрожував гуртками з греблі і альпінізму. Того дня він прийшов у обідню перерву з якимось довгим громадянином у картатих штанах і тріснутому пенсне, що відрекомендувався спеціалістом по організації хорового співу. Майбутні альпіністи зрозуміли, що не відкрутитися, почали записуватися. Картатий спеціаліст-хормейстер благав грянути "Славне море". Вони заспівали перший куплет і добре вийшло. Потім хормейстер сказав, що вийде на хвилинку, але не прийшов й через десять хвилин. Всі зраділи, подумали, що той втік, і зібралися розходитися, але несподівано мимо волі заспівали другий куплет. Розійшлися по робочих місцях і знову заспівали, та так складно, наче всі дивилися на невидимого диригента. Виявилось, що зупинитися вони не можуть, помовчать хвилини зо три і знову починають. Через чверть години весь склад філії розмістили на трьох вантажівках і повезли у клініку Стравінського, дорогою вони співали.

А ще через півгодини Василь Степанович намагався здати гроші у фінансовому секторі комісії. Ніяких ознак безладдя він тут не побачив, було тихо, як водиться у пристойному закладі. Бухгалтер просунув голову у віконце з надписом "Приймання сум" і попросив доходний ордер. Але віконце перед ним зачинили. Це було вперше за тридцять років його бухгалтерського стажу — ніхто й ніколи не відмовлявся отримати гроші. Незабаром віконце таки відчинилося, бухгалтер заповнив ордер, і розв'язав свій пакунок, і в очах у нього стало темно — у пакунку лежала іноземна валюта: фунти, долари, гульдени... І тут же Василя Степановича заарештували.

Глава 18

НЕВДАЧЛИВІ ВІЗИТЕРИ

У цей же час із плацкартного вагону київського поїзду, що прибув у Москву, вийшов пристойний громадянин з невеличкою валізою — Максиміліан Андрійович Поплавський, дядько покійного Берліоза, економіст-плановик, що проживав у Києві. Причиною його приїзду стала телеграма, яку він одержав пізно увечері, зміст її був такий: "Мене тільки-но зарізало трамваєм на Патріарших. Похорони п'ятницю, третій годині. Приїжджай. Берліоз". Поплавський не даремно вважався одним із найрозумніших людей Києва, але і його така телеграма спантеличила, та на то й розумні люди, щоб пояснювати все. Поплавський вирішив, що це телеграфістка припустила помилку, що слово "мене" з іншої телеграми, замість слова "Берліоза", яке в кінці отримало вигляд "Берліоз". І з такими поправками зміст телеграми ставав зрозумілим, хоча й трагічним. Поплавський відразу почав збиратися у Москву, але не тому, що він відчував необхідність своєї присутності на похоронах, хоча йому було й шкода племінника дружини. Справа була у квартирі. Невідомо чому, але останнім часом Київ Поплавському не подобався, його не радували весняні розливи Дніпра і той вражаючої краси краєвид, що відкривався від пам'ятника князю Володимиру, сонячні плями, що так весело грають на цегляних доріжках Володимирської гірки. Нічого цього він не хотів, він хотів одного — переїхати у Москву. Телеграма викликала потрясіння — це був момент, впустити який було б гріхом. Ділові люди знають, що такі моменти не повторюються. Тому треба зробити все, щоб успадкувати квартиру племінника, а для цього треба приписатися у цій квартирі, хоча б тимчасово. З цією метою Поплавський увійшов у кімнату

домоуправління, де за столом самотньо сидів давно не голений чоловік з похлиплими очима. На запитання Поплавського, де голова правління, секретар, коли вони будуть, цей чоловік говорив щось нерозбірливе, а його очі дедалі ставали тоскні. У цей же час у кімнату зайшов якийсь громадянин і запитав члена правління Пятнажка. Той, хто сидів за столом, зблід і тихо відгукнувся на свої прізвище, громадянин сказав кілька слів йому на вухо, блідий і засмучений Пятнажко підвівся і пішов разом із невідомим громадянином. Поплавському нічого було робити, як піти у квартиру № 50. Двері відразу відчинили, але не зрозуміло, хто, бо у передпокої нікого не було, крім величезного чорного кота, потім із кабінету вийшов Коров'єв. Максиміліан Андрійович не встиг відрекомендуватися, як Коров'єв безутішно заплакав. Дядя Берліоза був щиро вражений такою поведінкою, вже й сам хотів заплакати, але подумав, чи не прописався цей співчутливий громадянин на житлоплощі його племінника. Нарешті Коров'єв наридався, і Поплавський запитав, хто давав телеграму. Коров'єв, схлипуючи, вказав на кота – він, потім сказав, що піде приляже, може, забудеться у сні, і зник. Кіт тим часом скочив на підлогу, встав на задні лапи і сказав, що телеграму дійсно давав він, далі що? Поплавський сів на підлогу, але кіт наступав, він, здається, російською мовою питає, далі що? Дядько з Києва мовчав. Кіт несподівано крикнув, щоб Поплавський пред'явив паспорт, а той вихватив його з кишені як кинджал. Кіт взяв окуляри, натягнув їх на морду і витягнув з руки Поплавського паспорт. Він уважно роздивився його, а потім заявив, що таким, як Поплавський, він би паспортів не давав. І додав офіційним голосом, що присутність Поплавського на похоронах відміняється, хай іде до місця постійного мешкання. Кіт гукнув Азazelло. Поплавський відчув, що йому бракує повітря, коли побачив Азazelло. Але той, хоча не доходив економісту навіть до плечей, діяв вправно і організовано: він підняв паспорт і віддав Поплавському, потім однією рукою взяв валізу, а другою підхопив дядька Берліоза і вивів його на сходи. Там він відкрив валізу і кинув все, крім смаженої курки з однією погою, зі сходів. Потім тою смаженою куркою вдарив Поплавського так, що в руці Азazelло залишилася лише куряча нога. Поплавський полетів вниз, тримаючи в руці паспорт. Азazelло з'їв ногу, кістку засунув собі в кишеню і повернувся у квартиру. Поплавський сів перевести дух, коли почулися обережні кроки людини, що піднімалася сходами. Маленький літній чоловік із сумним обличчям запитав у Поплавського, де знаходиться квартира № 50. Не зважаючи на пережиті потрясіння, Поплавський не втратив розуму: новий відвідувач проклятої квартири давав можливість перевірити її ще раз, щось підказувало Поплавському, що дуже скоро цей чоловік вийде з цієї квартири. Однак чекати довелося довше, ніж розраховував киянин. Нарешті двері квартири № 50 грюкнули, і почулися кроки, але потім той, хто вийшов, повернувся назад. На цей раз чекати довелося недовго, почувся відчайдушний крик, заняквав кіт, і, хрестячись, пролетів той чоловік, але без капелюха, з божевільним виразом обличчя. Перевірка відбулася. Не чекаючи більше ні миті, Поплавський кинувся геть від проклятої квартири, і вже через кілька хвилин їхав у напрямі до Київського вокзалу.

А з маленьким літнім чоловіком, буфетником театру Вар'єте Андрієм. Фокичем Соковим, трапилася така пригода: двері у квартиру відчинила гола руда дівка зі шрамом на шиї, на яку буфетнику було бридко дивитися, але він попросив провести його до артиста. Кімната, в яку провели, вразила Сокова, бо горів тут камін, а стояв холод, стіл, на якому стояли пляшки, був накритий церковною парчею, було й ще чому дивуватися. Соков відрекомендувався, але артист і слова не дав йому вимовити про справу, у якій той прийшов, а сам почав говорити про буфет театру, який йому,

артисту, дуже не сподобався, він сказав, що осетрина; не буває "другої свіжості", бо то вже не осетрина, що бринза може бути тільки білого кольору, а не зеленого. Ці балачки не сподобались буфетнику, бо він прийшов не за тим, щоб слухати їх, він хотів, щоб артист повернув йому гроші, які перетворилися на папір після фокусів, що той демонстрував. Маг здивувався, сказав, що ніяких фокусів не робив, просто йому хотілося побачити москвичів у масі, а зручніше всього це було зробити у театрі, тому його почет влаштував цей сеанс, а він тільки дивився на людей. Тепер йому зрозумілі хвилювання буфетника, але невже люди повірили, що гроші справжні, чи може, вони шахраї, невже серед москвичів є шахраї? Буфетник був змушений це визнати. Воланд обурився, адже Соков — людина бідна? Той не встиг нічого відповісти, як голос із кабінету сказав, що в буфетника у різних ощадних касах зберігаються двісті сорок дев'ять тисяч рублів, а під підлогою дому двісті золотих десятків. Воланд погодився, що, звичайно, це сума, і запитав у буфетника, коли той помре. Той навіть обурився й відповів, що це нікому невідомо і нікого не стосується. І знову голос із кабінету зауважив, що таємниці тут немає, що помре він від раку печінки через дев'ять місяців у відомій клініці. Воланд задумливо сказав: навіщо йому помирати у клініці, хай би краще влаштував на ці гроші пір, а потім випив отруту. Соков сидів нерухомо. Але Воланд наче пригадав мету його приходу і велів показати папірці. Соков дістав із кишені пачку, але, на його здивування, це були звичайні гроші.

Він вийшов із квартири і сів на сходах. Потім пригадав, що позабув капелюха в поганій квартирі, і хоч як йому не хотілося вертатися, він вернувся. Дівка винесла йому капелюха і шпагу, яку він відштовхнув. Дівка здивувалася, як це він без шпаги. Буфетник щось буркнув і швидко пішов униз. Але голові його було надто тепло. Коли він зняв і подивився на свого капелюха, то побачив, що це оксамитовий берет з обдертим півнячим пір'ям. У руках у буфетника берет перетворився на кошеня, яке скочило йому на голову і роздерло у кров лисину. Соков кинувся у першу ж аптеку, щоб довідатися, де живе кращий спеціаліст з хвороб печінки. Йому перев'язали голову марлею й вказали адресу професора Кузьміна, куди він і направився. У приймальні професора чекали люди, але Соков сказав жінці, що записувала пацієнтів, що він смертельно хворий. Його провели до професора. Плутана розповідь буфетника про його майбутню хворобу, про яку він довідався від когось, хто й лікарем не був, не справила на професора враження, він вирішив, що Соков божевільний. Але оглянув буфетника і запевнив, що принаймні зараз у нього немає ніяких ознак раку, та, якщо він боїться, хай зробить необхідні аналізи. До цього професор додав записку до професора-невропатолога Буре. Буфетник повеселішав, він поклав на стіл тридцять рублів, а зверху м'яко, наче котячою лапою, додав маленький стовбик у газетному папері, який стиха дзенькнув. Професор наказав прибрати золото і порадив слідкувати за нервами.

Коли професор закінчив прийом хворих, він, знімаючи халат, глянув на те місце, де буфетник залишив червонці, але там лежали тільки три етикетки з винних пляшок. Професор вирішив, що той не тільки шизофренік, але і злодій, і велів перевірити пальта. Але всі вони були на місці, проте, коли професор знову підійшов до столу, він побачив на тому самому місці, де лежали етикетки, маленьке чорне кошеня, а поруч блюдце з молоком. Потилиця у професора захолинула, він тихо крикнув. Прийшла служниця і запевнила, що кошеня підкинула якась пацієнтка. Але це було ще не все: професор глянув у вікно і побачив там даму, яка бігла через двір в одній білизні. Він знову повернувся до столу і побачив замість кошеняти великого нахабного горобця, який кривлявся і танцював фокстрот, звуки якого долітали з сусідньої

кімнати. Потім горобець оправився у чорнильницю, розбив скло на фотографії, що зображувала університетський випуск 94-го року, і вилетів у вікно. Професор хотів зателефонувати своєму однокурснику Буре, але замість його номеру набрав номер бюро п'явок і попросив прислати їх йому на дім. Він знову глянув на стіл і побачив, що там сидить жінка у косинці сестри милосердя і з сумкою з написом "П'явки". Професор страшно закричав, бо побачив, що рот у жінки був чоловічий та ще й з одним іклом, а очі мертві. Вона сказала чоловічим басом, що прибере гроші. Згребла етикетки і розтанула у повітрі.

Через деякий час професор Буре заспокоював професора Кузьміла, який лежав у ліжку і п'явки йому вже поставили.

ЧАСТИНА ДРУГА

Глава 19

МАРГАРИТА

Хто сказав, "що на світі немає справжнього, вірного і вічного кохання?.. За мною, мій читач, і тільки за мною, і я покажу тобі таке кохання!" Майстер помилявся, коли говорив Івану, що вона забула його. Цього не могло бути. Маргарита Миколаївна, так звали кохану майстра, мала всі підстави бути щасливою: вона була гарна і розумна. Тридцятирічна бездітна Маргарита була дружиною відомого спеціаліста, молодого, вродливого, доброго, чесного, який до того ж дружину обожнював. Маргарита разом із чоловіком займали весь верхній поверх великого особняка з садом в одному із провулків Арбата. Вона не знала жахів життя в комунальній квартирі, руки її ніколи не торкалися примуса, у неї не було нестатку у грошах, вона могла купити все, що їй подобається, а серед знайомих її чоловіка були й цікаві люди. І все ж Маргарита Миколаївна не була щаслива ні одного дня, до зустрічі з майстром. Очевидно, вона говорила правду, коли запевняла його, що їй потрібен тільки він. Вона кохала майстра. Неможливо передати, що пережила Маргарита, коли вранці, на щастя, не встигнувши переговорити з чоловіком, бо той не повернувся у призначений строк, прийшла до майстра і не знайшла його. Вона зробила все, щоб довідатись хоч що-небудь про коханого, але марно. Тоді повернулася в особняк. Вона була певна, що зробила ту саму помилку, що й Левій Матвій, залишивши вночі майстра одного, вона повернулася, але занадто пізно.

У таких муках прожила вона зиму. Але того дня, коли відбувалися всі безглузді події, Маргарита прокинулася з відчуттям, що сьогодні щось трапиться. Їй наснився дивний сон, в якому вона побачила його, раніше він ніколи не снівся їй, і мучилась вона тільки вдень. Снилася їй якась безнадійна місцевість під похмурим небом ранньої весни; навкруги все таке нудне і тоскне, що тягне повіситися на самотній осиці, за городом якась хатина з сірих деревин, із цієї вбогої хатини він і вийшов у якомусь лахмітті і поманив її рукою, вона кинулася до нього, задихаючись у мертвому повітрі, і прокинулася. Сон цей Маргарита Миколаївна розтлумачила так: або майстер мертвий і приходив за нею, тоді вона скоро помре, і це добре, бо мука її скінчиться, або він живий і нагадає їй про себе, тоді вони скоро побачаться. Маргарита подумала, що все склалося добре: чоловік поїхав на три дні, і ніхто не заважатиме їй думати й робити все, що вона захоче.

Маргарита дістала зі схованки свій скарб: фотокартку майстра, книжку ошадної каси на його ім'я, засохлу троянду й обгорілі аркуші – частину роману, яку їй вдалося врятувати від вогню. Вона довго сиділа, дивлячись на фотокартку, потім годину перечитувала те, у чому після вогню не було ні початку, ні кінця. До неї повернулося передчуття, що сьогодні щось трапиться, що вона матиме звістку від майстра. Маргарита вирішила піти на

вулицю. Вона вже одягала пальто, коли її хатня працівниця, красуня Наташа, почала розповідати казна-що про фокуси, які показував вчора маг у театрі, про те, що роздавали там панчохи і парфуми, що бігали потім жінки по вулиці в одній білизні. Маргарита Миколаївна широко розсміялась на цю нісенітницю й порадила Наташі не вірити всякій брехні, повернулася до себе у спальню, винесла звідти панчохи і склянку одеколону і сказавши, що вона теж хоче показати фокус, подарувала це Наташі.

У тролейбусі Маргарита Миколаївна почула ще одну дивну тиху розповідь, але цього разу йшлося про небіжчика, у якого з гробу вкрали голову. Їй набридло слухати подібні безглуздості, і вона зраділа, що треба виходити. Маргарита приїхала в Олександрівський сад, туди, де вона зустрічалася з майстром. Вона сіла на ту саму лавку, де колись сиділа з ним, але тепер розмовляла з ним лише подумки. Вона благала його дати їй хоч яку-небудь звістку про себе, або відпустити її, щоб вона могла вільно жити й дихати. Якийсь чоловік, приваблений її красою і самотністю, сів поруч з нею на лаву і спробував заговорити. Але Маргарита так похмуро глянула на нього, що він підвівся й пішов.

Раптом увагу Маргарити привернула похоронна процесія. Їй здалося, що обличчя всіх, хто проводжав небіжчика в останню путь, мають дивний, розгублений вигляд, а від траурного маршу їй стало тоскно. Маргарита подумала, що вона б продала душу дияволу, аби тільки довідатись, де майстер! А потім зацікавилась, кого ж це так дивно хоронять. Несподівано вона почула голосну відповідь на своє німе запитання: Михайла Олександровича Берліоза. Здивована Маргарита повернула голову і побачила поруч на лаві сусіда – маленького, рудого, як вогонь, з великим іклом, що стирчало з роту, у гарному сірому костюмі, але з кишеньки, де за звичай носять хусточку або самописне перо, виглядала куряча кістка. Не звертаючи уваги на здивування Маргарити, невідомий громадянин продовжував, що везуть вони небіжчика, а самі думають тільки про те, куди подівалася його голова, бо такі вкрали її сьогодні з гробу, а хто і навіщо невідомо, хоча, додав він, не погано було б розпитати про це Бегемота. Тільки тепер Маргарита зрозуміла, що ховають відомого редактора, а за гробом йдуть літератори. Вона попросила рудого незнайомця, якщо він знає, вказати їй на критика Латинського. Незнайомець вказав і зауважив, що, очевидно, вона ненавидить цього критика. Маргарита зізналася у цьому, але додала, що про це їй нецікаво говорити. Незнайомець погодився: дійсно, Маргарито Миколаївно, нічого цікавого тут немає. Маргарита здивувалася, звідки він її знає, але той не відповів, а сказав, що у нього до неї "дільце". Маргарита чомусь вирішила, що він хоче її заарештувати, але той запросив її в гості до одного дуже поважного іноземця. Маргарита обурилася і встала, щоб іти, та змушена була зупинитися, бо рудий незнайомець напам'ять прочитав уривок з роману майстра, саме той, що перечитувала сьогодні й Маргарита, той, що й вона знала напам'ять. Повернутися їй примусило й те, що він знав її думки, бо повторив все, що вона думала сьогодні про майстра. Маргарита намагалася з'ясувати, хто ж такий її співрозмовник, але нічого певного, крім його дивного імені – Азazelло – не довідалась. Не могла второпати Маргарита і навіщо їй їхати в гості до якогось іноземця, що той від неї хоче, аж доки Азazelло не натякнув, що там вона зможе довідатись про майстра. Тоді Маргарита рішуче погодилася. Азazelло дав їй золоту коробочку з кремом, бо, мовляв, вона дуже постаріла від горя за останні півроку, і велів натертися цим кремом рівно о пів на десяту, далі вона може робити, що хоче, але хай не відходить від телефону, бо о десятій він зателефонує і скаже все, що треба. Маргарита взяла коробочку, але відчувала ще вагання в душі, вона сказала, що Азazelло буде соромно, якщо вона загине, тому що

штовхнуло її на цей безглуздий вчинок кохання, і гине вона через це кохання. Азazelло її слова не сподобались, він люто зашипів, щоб Маргарита віддала крем, а у таких справах хай краще посилають Бегемота. Та Маргарита не віддала, сказавши, що вона згодна тепер іти хоч до чорта в зуби. Після цього Азazelло зник, а Маргарита мерщій кинулася з саду.

Глава 20

КРЕМ АЗАЗЕЛЛО

Повний місяць світив на небі, а у спальні Маргарити Миколаївни сяяло електричне світло. Вона сиділа у халаті, накинутому на голе тіло, і не відривала очей від маленького годинника, що лежав перед нею на столику поруч із коробочкою, яку дав Азazelло. Іноді їй здавалося, що годинничок зламався, що Стрілки його стоять нерухомо, але нарешті настав призначений час. Маргарита відкрила коробочку, яку дав їй Азazelло, і побачила у ній жовтуватий масний крем, від якого йшов запах болота, лісу і трави.

Маргарита намастила кремом обличчя, подивилася у дзеркало, і коробочка випала з її рук на годинник, скло якого взялося тріщинами.

Маргарита закрила очі, потім розплющила їх і розсміялася: із дзеркала на неї дивилася молода, дуже вродлива зеленоока дівчина років двадцяти, а всі сліди нещастя зникли з обличчя, як зникли хімічна завивка і вискубані пінцетом у тонку ниточку брови, а натомість повернулися природно густі і чорні. Не гаячи ні хвилини, Маргарита намазала все тіло кремом і відчула, яким пружним і сильним воно стало. Вона підскочила й повисла у повітрі, а потім повільно спустилася долу. Крем Змів їй не тільки зовні, Маргарита відчула себе вільною, вільною від усього, вона зрозуміла, що справдилися її вранішні передчуття, що вона назавжди залишає цей особняк, де стільки страждала. Але вона вважала за обов'язок проститися з цим життям й маже перелетіла у кабінет чоловіка, щоб написати йому записку, в якій сповіщала, що стала відьмою від горя, і просила забути її. На душі їй стало легко і вона повернулася у спальню, куди прибігла Наташа з оберемком суконь, білизни, але все це добро впало на підлогу, коли вона побачила Маргариту.

Сміючись, трохи хрипким голосом Маргарита запитала, чи гарна вона. Наташа відступила, милуючись на Маргариту, і пошепки запитала, як це вона робить. Маргарита вказала їй на крем. Забувши про сукні, що й досі валялися на підлозі, Наташа підбігла й із жадобою витріщилася на залишки крему. Потім пригадала про речі і кинулася їх збирати з підлоги, але Маргарита сказала, що тепер це байдуже, що вона залишає особняк назавжди, і Наташа може забрати все це собі, але хай не бере коштовностей, бо тоді її звинуватять у крадіжці. Наташа згорнула у вузол все, що попало під руку, і вискочила зі спальні.

У цей час почулися звуки вальсу, Маргарита відчула, що скоро дзвонитиме Азazelло, і їй захотілося зробити на прощання щось смішне. Вона почула у дворі кроки Миколи Івановича, сусіда знизу. Як була гола, Маргарита сіла на підвіконня спальні, ніби милуючись повним місяцем, потім повернула голову і дійсно побачила Миколу Івановича, який сидів на лаві, й видно було, що сів він на неї, приголомшений баченням. Маргарита заговорила до нього, але він не міг нічого відповісти, жінка не втрималась і послала його до бісової матері. У цей час задзвонив телефон, і Маргарита радісно привітала Азazelло. Він дав їй останні настанови. Маргарита поклала слухавку, і тут у кімнату увірвалася щітка, яка брикалася і рвалася до вікна. Маргарита сіла на неї і вилетіла у вікно. Вальс над садом став гучнішим. Пролітаючи над Миколою Івановичем, вона голосно попрощалася з ним і кинула йому на голову сорочку, якою махала як прапором, і що стала їй непотрібна. Слова прощання крикнула і Наташі, яка дивилася на неї у

вікно. Пролітаючи над воротами, гукнула, як вчив Азazelло, — "Невидима". А слідом за нею, як божевільний, летів вальс.

Глава 21

ПОЛІТ

"Невидима і вільна"! Маргарита летіла над Москвою. Керувати щіткою виявилось дуже просто, але Маргарита зрозуміла, що у місті треба бути обережною, бо тут стільки всього наплутано! Вона вилетіла на Арбат, весь в електричному сяйві, і почала пірнати, минаючи електричні проводи. Зверху їй здавалося, що тротуарами текли річки кашкетів, від яких відділялися потічки і зникали у пащах нічних магазинів. Усі вікна були відкриті.

Маргарита зазирнула в одне і побачила, що це комунальна кухня, на якій звично лаялись дві господарки. Невидима Маргарита лайнула їх і вимкнула їхні примуси. Господарки залякли з брудними ложками у руках, але Маргариті вже стало нудно тут, і вона полетіла далі.

Увагу її привернув новий високий будинок, вона спустилася і прочитала, що це "Дім Драматурга і Літератора". Коли ж прочитала список пожильців, з її вуст вирвався хижий задушений крик: у цьому домі жив Латунський, який згубив її майстра. Маргарита піднялася на восьмий поверх, де була його квартира, подзвонила, але їй ніхто не відчинив: на щастя Латунського він цього вечора був на траурному засіданні МАССОЛІТа з пагоди смерті Берліоза. Тоді Маргарита влетіла у вікно квартири, схопила молоток і вчинила справжній погром. Вона нищила речі, меблі з насолодою, але весь час їй здавалося, що все це мізерію. Тому вирішила відкрити все крани і влаштувала справжній потоп. Коли у двері задзвонила хатня працівниця з квартири, що була розташована поверхом нижче, волаючи, що їх залило, Маргарита розбила люстру і вилетіла у вікно.

Потім вона почала бити усі вікна в домі, так що скоро почалася справжня паніка, бо ніхто не міг зрозуміти, чому ні з того ні з цього лопається скло. Несподівано погром припинився: Маргарита зазирнула у вікно на третьому поверсі і побачила дитяче ліжечко, в якому сидів хлопчик років чотирьох і перелякано прислуховувався. Дорослих у кімнаті не було, а хлопчик кликав маму й говорив, що боїться. Маргарита заспокоїла його, сказала, що то хлопчаки пустують. Вона поклала руку йому на голівку й наказала спати. Хлопчик заснув. Маргарита обережно опустила молоток на підвіконня і полетіла з Москви.

Вона летіла у місячному сяйві і насолоджувалась польотом. Дорогою її наздогнала Наташа, яка летіла верхи на якомусь борові, бо коли Маргарита відлетіла, Наташа теж намазалась кремом, і стала відьмою. І саме тоді, коли вона милувалася своєю новою красою, увійшов Микола Іванович.

Пустуючи, Наташа мазнула йому лисину, і він перетворився на борова. Тепер він верещав і хрюкав, щоб йому повернули його нормальний вигляд, а Наташа благала Маргариту, щоб та вмовила, кого треба, залишити її відьмою, бо Маргариті не відмовлять, їй влада дана. Маргарита обіцяла. Наташа полетіла уперед. А Маргарита скоро відчула, що наближається до мети свого польоту. Вона спустилася на берег річки, у якій із насолодою викупалася.

Несподівано з кущів вийшов голий, п'яний товстун і поліз здоровкатися з Маргаритою, не впізнавши її, але вона гідно відповіла, щоб він йшов до бісової матері і брутально вилаялася. Товстун в мить став тверезим, просив пробачення, називав королевою Марго. Маргарита свиснула, сіла на щітку і полетіла на другий берег річки. Там на неї чекали і зустріли дуже урочисто із жабиним оркестром; танцями русалок. Якийсь козлоногий постелив на траві шовкове простирадло і запропонував відпочити. Він же запитав, на чому дісталася Маргарита річки, і, дізнавшись, що на щітці, швидко зробив з двох сучків телефон і замовив для неї машину. Машина прибула, за кермом у

ній сидів чорний фрак. Маргарита сіла на широке сидіння і знову понеслася у Москву.

Глава 22

ПРИ СВІЧКАХ

Місячне світло приємно зігрівало Маргариту, машина швидко неслася у небі, і незабаром замерехтіли вогні Москви. Фрак посадив машину на якомусь цвинтарі, де Маргариту зустрів Азazelло. Вона знову сіла на свою шітку, він на шпагу, і через кілька секунд, ніким не помічені, вони висадилися біля будинку №302-біс на Садовій вулиці. Біля воріт вони зустріли чоловіка, який, напевне, когось чекав. Він здригнувся, як почув їхні кроки, але не міг зрозуміти, чиї ж вони. Такий самий чоловік зустрівся і біля шостого під'їзду, а потім ще один на сходах. Азazelло своїм ключем відімкнув квартиру Берліоза.

Перше, що вразило Маргариту, була цілковита темрява у квартирі. Але десь далеко угорі вона побачила світло якоїсь лампадки, і вони стали підійматися широкими сходами, яким, здавалося, не буде кінця. Тут Маргариту вразили розміри цієї звичайної на вигляд московської квартири. Нарешті вони підійшли до вогника, який, як з'ясувалося, тримав Коров'єв, він же Фагот. Але тепер він виглядав інакше: був одягнений у чорний фрак, а своє безглузде пенсне змінив на монокль, щоправда, теж із тріснутим склом. Він відрекомендувався Маргариті і запросив слідувати за ним. У величезній чорній залі запропонував Маргариті сісти і почав, за своїм звичаєм, теревенити. Його теревені заспокоювали Маргариту. Він говорив те, що її вразило: світла так мало тепер, бо потім буде занадто, а мессієр не любить електричного освітлення; розміри ж квартири не повинні її дивувати, адже тому, хто знає п'ятий вимір, не важко розсунути помешкання до необхідних розмірів, проте йому розповідали про одного громадянина, який не мав ніякого уявлення про п'ятий вимір, але зміг так розширити своє помешкання за допомогою хитрих обмінів, що й диву можна датися, щоправда, тепер він, можливо, і має якусь комірчину, але, запевнив Коров'єв, не у Москві, а значно далі.

Після цих балачок Коров'єв-Фагот перейшов до справи. Він запитав Маргариту, чи здогадалася вона, хто їхній хазяїн. Маргарита ствердно кивнула головою. Далі Фагот повідомив, що щороку мессієр дає весняний бал місяця у повні, і для цього балу йому потрібна господиня. Оскільки мессієр не має дружини, повелось, що господинею балу повинна бути жінка на ім'я Маргарита, це по-перше, а по-друге, вона повинна походити з країни, у якій відбувається бал. У Москві, вів далі Коров'єв, знайшлася сто двадцять одна Маргарита, проте жодна з них не підійшла, але щаслива доля — і вони знайшли її. Чи не відмовиться Маргарита стати на одну ніч господинею балу? Маргарита твердо відповіла, що вона не відмовиться. Коров'єв повів її темними залами до Воланда. Дорогою він радив Маргариті нікого й нічого не боятися, бо це не розумно. На балу вона побачить осіб, влада яких була у свій час дуже сильна, але все це ніщо у порівнянні з владою того, хто дає цей бал, до того ж Маргарита й сама королівської крові, й, напевне, одна французька королева, що жила у шістнадцятому столітті, була б дуже здивована, якби довідалась, що її прапраправнучку приведуть у Москві на бал до Воланда.

Нарешті вони прийшли. Маргарита страшенно хвилювалася, аж зуби у неї цокотіли. Кімната була дуже невелика, Маргарита побачила широке ліжко з брудними простирадлами і подушкою, різний дубовий стіл, на якому стояли канделябр із сьома свічками і шахова дошка з надзвичайно майстерно зробленими фігурами. Серед присутніх Маргарита пізнала Азazelло, тепер одягнутого у фрак. Її шанобливо привітала Гелла, гола відьма, та сама, що

викликала таке обурення цнотливого буфетника Сокова. Сидів тут перед шаховою дошкою і величезний чорний котяра, який теж схопився, почав шаркати задньою лапою і впустив на підлогу шахового коня, за яким і поліз під ліжку. Але увага Маргарити була прикута до ліжка, на якому сидів той, кого недавно Іван Бездомний переконував, що диявола не існує. Цей неіснуючий сидів на ліжку і дивився на Маргариту дивними очима, праве було наче із золотою іскринкою на дні, яка й висвітлювала будь-яку душу до дна, ліве – пусте і чорне, як колодязь без дна, де тільки темрява і тіні. Гелла сиділа перед Воландом, що був у брудній і латаній сорочці, і натирала йому коліно якоюсь маззю.

Нарешті він заговорив, усміхаючись, і привітав Маргариту, потім сказав коту, що шахова партія відміняється, бо прийшла гостя. Коров'єв, як суфлер, нашіптував Маргариті слова відповіді, щоб партію не переривали. Маргарита все повторила, а від себе додала, що шахові журнали заплатили б чималі гроші, щоб мати змогу надрукувати саме цю партію. Слова Маргарити і її смілива невимушеність дуже сподобалися Воланду і всім присутнім. Кіт все не вилазив з-під ліжка, і Воланд гукнув його. Але той почав дурня клеїти, мовляв, кінь кудись поскакав, що натомість тільки жаба. Коли ж нарешті виліз, то всі побачили, що він встиг позолотити собі вуса і причепити на ший галстук і дамський театральний бінокль. Шахова партія продовжувалася, хоча було очевидно, що кіт програв, що грає він, блазнюючи, щоб розважити всіх. Нарешті кіт визнав свою поразку, і шахові фігури самі полізли у коробку. Воланд сказав, що вже час, і Гелла зникла. Маргарита запропонувала месієру розтерти його хворе коліно. Коли вона доторкнулася до мазі, відчула, як та обпікає їй руки, але й вигляду не подала.

На ліжку поруч із Воландом стояв великий глобус, який привернув увагу Маргарити. Воланд сказав, що не любить, коли новини розповідають по радіо, прагне бачити все на власні очі. Він продемонстрував Маргариті, як на його глобусі можна побачити все, варто тільки наблизитися до нього. І справді, Маргарита подивилась ближче на те місце, що вказував Воланд, і побачила, як змінився масштаб, як на очах розрослися дерева, потекла річка, збільшилась маленька хатинка. Раптом дах на хатині знесло від вибуху, а поруч із хатиною попадали люди – жінка і дитина. Воланд сказав, що дитина не встигла ще нагрішити, що робота Абадонни бездоганна. Маргарита запитала, на чийому боці зараз Абадонна, але Воланд відповів, що він ніколи не буває на чийось боці й покликав демона смерті. Абадонна вийшов просто із стіни, він був у темних окулярах, які особливо вразили Маргариту. Вона злякалася, але Воланд заспокоїв її, що Абадонна ніколи не знімає окулярів раніше призначеного людині строку, й потім вона ж у гостях у Воланда. Їй зараз немає чого боятися. Азazelло нагадав, що з Маргаритою прилетіли двоє чужих – молода красуня, яка благає, щоб її залишили відьмою, а з нею боров. Воланд наказав залишити Наташу біля Маргарити, а борова відправити на кухню. Маргарита злякалася, що його заріжуть, але Воланд заспокоїв її, що боров Микола Іванович посидить на кухні, не пускати ж його в такому вигляді до бальної зали. Наближалася північ.

Глава 23

ВЕЛИКИЙ БАЛ У САТАНИ

Північ наближалася, доводилося поспішати, Маргарита непевно пам'ятала, як купали її Гелла і Наташа спочатку у крові, потім у трояндовій олії, як одягали на неї діамантовий вінець, як Коров'єв повісив їй на ший зображення чорного пуделя на тяжкому ланцюгу, що завдавав їй чимало клопоту, як слухала останні поради почета Воланда: не пропустити нікого, кожного гостя наділити увагою, за це хазяйку балу чекає винагорода.

Кіт дав знак, і бал навалився на Маргариту звуками й запахами. Спочатку вона влетіла у залу, де був створений тропічний ліс, потім у другу, де грав оркестр, яким керував сам Іоганн Штраус, а музиканти його були у свій час не менш відомі. Маргарита вітала всіх. Потім вони вилетіли в залу, де шампанське било фонтанами і стікало у три басейна, а на естраді джаз грав ту саму пісню, під яку танцювали в ресторані, коли прийшла звістка про смерть Берліоза. Нарешті Маргарита і її почет зупинилися на площадці вверху довгих сходів, тут Маргариті під ліву руку поставили аметистову колонку, а під праву ногу чорну подушечку з вишитим на ній золотом пуделем. За кілька секунд до півночі всі приготування до зустрічі гостей закінчили.

Маргарита дивилася вниз на довгі сходи, але не бачила нікого, нарешті щось гримнуло внизу у великому каміні, і звідти вискочила шибениця, на якій бовтався чийсь прах. Прах зірвався з мотузки, впав на підлогу і обернувся чорнявим красенем у фрак. Потім з каміну ж вилетіла напівзгнила труна, а з неї вивалився інший прах, який склався у голу вертляву жінку в чорних туфлях і з чорним пір'ям на голові. Красень підскочив до неї і галантно подав їй руку калачиком. Це були перші гості – пан Жак з дружиною: він прославився тим, що отруїв королівську коханку. Вони підійшли до Маргарита, пан Жак поцілував їй руку, його дружина – її коліно. Решта гостей прибувала на бал так само через камін, хто на шибениці, хто у труні, хто чорт знає на чому, всі так само вітали Маргариту. Коров'єв і Бегемот кричали всім: "Королева у захваті!" Тут були самі злочинці, вбивці, розпусники: пані Тофана, що давала жінкам, яким набридли їхні чоловіки, отруту; молодий красень, який продав у повії дівчину, що покохала його; московська швачка, яка зробила в стіні дві маленькі дірочки, що піддивлятися за дамами, що переодягаються. Була ще одна гостя – Фріда, про яку Коров'єв розповів, що служила вона в кафе, якось хазяїн покликав її у комору, а через дев'ять місяців народила вона хлопчика, віднесла його у ліс, заткнула йому рота хусточкою і закопала. На суді вона говорила, що їй нічим було його годувати; вже багато років кладуть їй на столик ту хусточку – така її кара, і щоб вона не робила з тією хусточкою, кожного ранку вона знову знаходить її. Маргарита запитала, а де ж хазяїн кафе, на що Бегемот обурився: до чого тут хазяїн, не він же душив немовля в лісі. Маргарита схопила Бегемота за вухо і так його стисла, що той скрикнув, а королева балу шепнула, що якщо ще раз, сволота, влізеш у розмову... А от Фріду зустріла співчутливо, побажала їй напитися п'яною і все забути.

Гості текли потоком, Маргариту вже давно перестали розважати цікаві коментарі Коров'єва, вона втопилася, ліва рука і праве коліно боліли нещадно, і здавалося, кінця цьому не буде. Але нарешті вона помітила, що потік зменшився, а через кілька хвилин пройшли останні гості. Потім Маргарита опинилася у кімнаті з басейном і впала знесилена на підлогу. Її вдруге викупали у крові, і вона знову ожила. Маргарита облетіла ще раз усі бальні зали, бачила, як грає справжній мавпячий оркестр на тій естраді, де грав король вальсів, як купаються в шампанському гості, як білі ведмеді танцюють і грають на гармоніках, було ще багато чого, але втомлена Маргарита вже мало що розуміла.

Нарешті настав її останній вихід. У великій залі вона піднялась на узвишшя і почула, як десь годинник пробив північ, яка, на її думку, вже давно минула. З останнім ударом годинника запала серед гостей мовчанка і вийшов Волаид. Маргариту вразило, що він був одягнений у ту саму подерту і брудну сорочку, в якій зустрів її. Воланд став перед узвишшям, а Азazelло тримав перед ним на таці відрізану голову. У цей час почувся дзвоник, який буває

з парадного входу. Воланд звернувся до відрізаної голови, назвавши її Михайлом Олександровичем, і сказав, що все справдилося: голову відрізала жінка, засідання не відбулось, він, Воланд, мешкає у берліозовій квартирі, факти – вперта штука, він тепер не може цього заперечувати. Очі голови відкрилися, і в них було страждання. Кожному буде по його вірі – є така теорія, сказав Воланд, то хай буде так. Він підняв шпагу, і голова Берліоза незабаром стала черепом, з якого зробилася чаша. У цей час у залу увійшов новий гість, вигляд у якого був приголомшений. Але Воланд ласкаво звернувся до нього і назвав бароном Майгелем. Маргарита впізнала нового гостя, вона бачила його в театрах, у ресторанах, він служив у Комісії видовищ на посаді ознайомлювача іноземних гостей із славетностями Москви, але вона не могла зрозуміти, живий він чи мертвий на цьому балу. Воланд сказав, що коли барон довідався про його візит у Москву, то запропонував свої послуги, тому Воланд запросив його до себе і хоче зробити послугу барону: вже декому стало добре відомо, що барон зрадник і шпигун, тому жити йому залишилося місяць. Послуга ж Воланда в тому, що він позбавить барона цього довгого очікування, якщо той мав необережність напроситися у гості з метою піддивитися і підслухати все, що можна. Барон зблід, перед ним виник Абадонна і на мить зняв свої окуляри, у цей же час щось грюкнуло в руках Азazelло, і барон впав, а з грудей його бризнула кров, Коров'єв підставив чашу під струмінь. Воланд випив із чаші і подав її Маргариті, хтось шепнув, що то вже не кров, бо там, де вона ллється, виростає виноградна лоза. Не відкриваючи очей, Маргарита ковтнула, і солодка напруга пробігла по її жилах. Їй здалося, що десь проспівали півні. Гості перетворилися на прах, вся бальна зала зникла, а залишилась звичайна вітальня вдови ювеліра у квартирі № 50, смужка світла пробивалася зі спальні, в яку Маргарита і увійшла.

Глава 24

ВИЛУЧЕННЯ МАЙСТРА

У спальні Воланда все було так само, як і до балу, тільки Гелла не розтирала йому ногу, а накривала вечерю. Маргарита, хитаючись, підійшла до столу, біля якого сиділи Коров'єв, Азazelло і кіт, і сперлась на нього. Воланд велів їй сісти поруч з ним на ліжко. Він запитав Маргариту, чи дуже вона вимучилася, й та ледь чутно відповіла, що ні. Кіт налив їй чарочку, Маргарита сказала, що вона не п'є горілки, кіт обурився й сказав, що він ніколи б не запропонував жінці горілки, у чарочку він налив чистісінького спирту! Маргарита посміхнулася й відмовилась, але Воланд велів їй пити. Після спирту їй стало краще, вона відчула, як зголодніла, і з насолодою поїла.

Кіт, як завжди, клеїв дурня, розважаючи всіх. Маргарита запитала в Азazelло, чи він вистрілив у барона Майгеля, і, напевне, він добре стріляє. Коров'єв сказав, що Азazelло може влучити не тільки в серце, але й у кожную його частинку на вибір. Азazelло продемонстрував свої здібності, влучивши у намічене Маргаритою очко на сімці пік, коли сама карта була схована під подушкою. Кіт, знову блазнюючи, взявся повторити цей фокус, але тільки прострелив Геллі руку, через що вона вчепилася в котячу шкуру і покотилася з ним по підлозі. Їх розняли, Коров'єв подував на рану Гелли, і вона вмить зажила. Весела вечеря продовжувалася. Але Маргариті здалося, що вже дуже пізно, і, хоч як їй не хотілося, вона встала й сказала, що вже пізно, і їй час йти. Ніхто не затримував її більше, ніхто не пропонував їй винагороди за те, що вона була королевою балу сатани. Раптом вона відчула, що гола, і тільки тепер їй стало незручно від цього. Воланд мовчки взяв свій старий засалений халат, а Коров'єв накинув Маргариті його на плечі.

Вона подякувала і попросилася, а сама подумала, що їй тільки б вибратися звідси, а там вона вийде на річку і втопиться.

В останню мить Воланд владно велів їй сісти і сказав, що її перевіряли, що саме так і треба поводитися: ніколи нічого не просити, а особливо у тих, хто сильніший, самі, мовляв, прийдуть і дадуть все, що треба. Воланд запитав Маргариту, чого ж вона хоче, у скільки оцінює своє коліно, яке цілували вбивці і шибеники. Маргарита вже хотіла вимовити давно заготовані слова, як раптом щось пригадала і сказала зовсім не те, чого хотіла, заради чого вирішила піти на цей бал. Вона попросила, щоб Фріді більше не давали хусточки. Всі, здавалося, були розчаровані її проханням, а Воланд сказав дивні слова, що, напевно, треба запхати ганчірки у всі щілини. Кіт підтримав його. Маргарита не розуміла, про що вони говорять, і Воланд пояснив: милосердя іноді з'являється там, де його ніхто не очікує, воно пролазить у найвузькі шпаринки. Він запитав Маргариту, що ж це виходить: вона людина виняткової доброти, високоморальна? Маргарита змушена була визнати, що вона просто легковажна людина, мала необережність дати надію Фріді, й та сподівається на її допомогу, а якщо вона, Маргарита, її обмане, то не матиме спокою усе життя. Потім запитала, чи виконає Воланд її прохання, але той твердо відповів, що ні, але це може зробити й сама королева балу. Маргарита гукнула Фріду і сказала, що тій не будуть більше давати хусточки. Потім Маргарита вдруге почала прощатися з Воландом, але той, звертаючись до кота, сказав, що у святкову ніч не варто наживатися на вчинках непрактичної людини, і дозволив Маргариті висловити ще одне побажання. На цей раз Маргарита не роздумуючи сказала, що хоче, щоб їй у цю ж мить повернули її коханця, майстра.

У кімнату ввірвалися вітер і місячне сяйво, в якому і постав майстер у своєму лікарняному одязі. Маргарита відразу пізнала його і кинулася до нього. Майстер сказав, щоб вона не мучила його, бо він хворий і у нього вже, здається, почалися галюцинації. Воланд подивився на майстра й зауважив, що тому добряче-таки завдали чосу, й велів Коров'єву дати йому випити. Тільки після другого стакану коров'євських "ліків" майстер міг говорити і розуміти, що відбувається. Воланд запитав, чи розуміє майстер, хто перед ним, і той відповів ствердно, й додав, що в клініці мав розмову з Іваном Бездомним, хоча дійсно було б спокійніше вважати Воланда галюцинацією. Кіт втрутився у розмову, сів у сяйві місячного променя і сказав, що він більше схожий на галюцинацію. Його попросили помовчати, він не образився, а сказав, що тоді буде мовчазною галюцинацією. Довідавшись, що майстер написав роман, Воланд виказав велике здивування, що твір цей про Понтія Пілата, і попросив дати йому роман. Майстер сказав, що не може цього зробити, бо спалив рукопис. "Рукописи не горять",— зауважив Воланд, і вмить Бегемот скочив зі стільця, і все побачили, що він сидів на рукописах. Кіт подав екземпляр Воланду, той мить потримав його у руках і відклав у бік, потім задумливо подивився на майстра. А майстру невідомо від чого стало тоскно, він дивився на місяць у повні, шепотів, звертаючись до богів, щоб дали спокій. Волаид постукав довгим пальцем по рукопису й сказав, що йому тепер все ясно, він запитав Маргариту, що ж їм потрібно. Маргарита тихенько порадилася з майстром і попросила повернути їх у підвальні кімнати, щоб все було, як раніше. Майстер засміявся і сказав, щоб Воланд не слухав бідної жінки, що не буває так, як раніше, що тепер у його кімнаті живе інший чоловік. Воланд велів Азazelло спробувати повернути так, як було.

У ту ж мить зі стелі впав переляканий громадянин в одній білизні, але чомусь у кашкеті і з чомоданом у руках. Азazelло грізно запитав, чи це

він, Алоїзій Могарич, прочитавши статтю Латунського, повідомив про те, що майстер переховує нелегальну літературу, тому що сам Алоїзій хотів переїхати у його кімнати на Арбаті. У кімнаті почулося шипіння, і Маргарита вчепилася в обличчя Могарича. Майстер кричав у відчаї, щоб Маргарита не ганьбила себе, але кіт кричав ще голосніше, що це не ганьба. Коров'єв насилу відтягнув Маргариту від Алоїзія, той з переляку почав верзти казна-що: про ремонт, про ванну, про купорос. Азazelло схвально сказав Могаричу, що ванна – це добре, майстру треба приймати ванни, а потім крикнув – "геть", і Алоїзій Могарич вилетів у вікно. Коров'єв віддав майстру його документи, знищив історію хвороби, щоб майстра не хватилися ("нема документа, нема й людини"), подув на сторінку домашньої книги, де був прописаний Алоїзій, і запис цей зник. Кіт тим часом пакував рукопис. Незабаром все було готово, Маргарита і майстер почали прощатися. Але Воланд запитав ще, куди дівати її почет – Наташу і Миколу, Івановича. Перша благала залишити її відьмою, це прохання задовольнили, другий, навпаки, просив відпустити його, ще й вимагав документ, який би виправдав би його перед міліцією і дружиною. Гола Гелла сіла за друкарську машинку, а кіт Бегемот продиктував їй документ, в якому підтверджувалось, що Микола Іванович провів піч на балу у сатани, на який був залучений як транспортний засіб, у дужках кіт додав – боров, дістав печатку з надписом "сплачено", розмашисто підписався "Бегемот" й сказав, що число ставити не можна, бо документ буде недійсним. Після цього Микола Іванович зник так само, як і Алоїзій, – у вікно. На його місті з'явився Варенуха і благав відпустити його, бо він не може бути вампіром. Азazelло сказав, що не треба брехати по телефону, але відпустили й Варенуху. Потім Воланд наказав залишити його лише з майстром і Маргариток).

Він запитав, як же вони будуть жити далі, що робитимуть, але майстер не знав: роман йому неважкий, бо він стільки через нього перестраждав, писати про нове життя він не може, бо знову не надрукують, а те, що надрукують, писати тоскно, він сподівався, що Маргарита візьметься за розум і піде від нього, але тепер Воланд виказав сумнів і повідомив, що роман майстра принесе йому ще сюрпризи, але нічого страшного вже не буде. Воланд витягнув з-під подушки золоту підкову з діамантами і подарував на пам'ять Маргариті. На ній не було нічого, крім чорного плаща, де й кишені не було, тому вона повернула підкову у серветку. Воланд побажав їм щастя, а на їхнє "прощайте" відповів "до побачення". За вікном ще тривала північ – святкову піч приємно затримати. У коридорі Маргариту з майстром чекав воландів почет. Коров'єв провів їх до дверей квартири і зник, решта пішла проводити на вулицю.

Коли спускалися, щось грюкнуло на сходах, але на це не звернули уваги. Всі три чоловіки, що сліdkували за квартирою, коли Маргарита і Азazelло йшли на бал, тепер міцно спали на своїх вартових місцях. Коли вже зібралися сідати в машину, якою керував знайомий Маргариті грак, вона побачила, що загубила підкову, подаровану їй Воландом. Азazelло велів почекати його і повернувся у під'їзд, сказавши, що треба розібратися, у чому тут справа. А справа була така: у квартирі, що розташована під квартирою покійного Берліоза, проживала та сама Аннушка, яка розлила на його нещастя олію; хто вона була і чим займалася, невідомо, але щодня її бачили в різних куточках Москви то з сумкою, то з бідомом, і скрізь, де вона тільки з'являлася, виникав скандал, за що і прозвали її "Чума". У той день, коли майстер явився перед Воландом, Аннушка прокинулася дуже рано і, вже намірившись йти кудись, зупинилася на площадці, бо побачила чоловіка в одній білизні і з чемоданом у руках, що вилетів у вікно. Аннушка була допитлива й вирішила подивитися, що буде далі, тому й побачила і Миколу Івановича, і Варенуху,

що вилітали у вікно, а потім, як спускалися сходами Маргарита і майстер та всі, хто їх проводжав. Гола Гелла, кіт, Азazelло справили на Аннушку велике враження, але вона почула, як щось впало на сходи, і як тільки компанія вийшла на вулицю, кинулася на них і намацала у п'яті загорнуту у серветку підковку. Вона розгорнула серветку, але радість, що її охопила, була передчасна, бо Азazelло вже стояв перед нею і вимагав віддати і підковку, і серветку. Аннушка вдала, що вона нічого не знає, але Азazelло так взяв її за горло, що вона швидко пригадала яку-таку підковку-серветочку він хоче. Вона запевняла його, що просто прибрала їх, щоб повернути власнику. Азazelло відпустив її і навіть дав грошей. Аннушка, перелякана, присідала і говорила "мерсі", але його вже не було. Азazelло повернув Маргариті подарунок Воланда, і грак викотив машину за ворота. Через годину майстер тихо спав у своїй колишній кімнаті, а Маргарита плакала від пережитого нею потрясіння. Рукопис роману лежав перед нею, їй здалося на мить, що все це чари, що зараз роман зникне, вона прокинеться в особняку і піде топитися, але це була остання страшна думка, відголос пережитих нею страждань. Маргарита розгорнула роман.

Глава 25

ЯК ПРОКУРАТОР НАМАГАВСЯ ВРЯТУВАТИ ІУДУ ІЗ КІРІАФА

Пітьма, що прийшла із Середземного моря, накрила ненависне прокуратору місто Єршалаїм, бо дивну хмару принесло на кінець дня, чотирнадцятого дня весняного місяця нісана. У цій пітьмі гинуло все: Лиса Гора, храм Єршалаїма, палац Ірода Великого, безокі золоті статуї богів, що простягали до неба свої руки. Хмара спочатку віддавала тільки своє світло, лише інколи пітьму розривав вогонь, але тяжкі удари грому знову заганяли все у пітьму. Потім хлинув дощ, і тоді гроза перетворилася на ураган. На тому самому місці, де ополудні говорили прокуратор і первосвященик, блискавкою зламало кипарис. У цей час під колонами знаходився тільки один чоловік і це був прокуратор.

Він лежав на ложі біля низенького столу з винами і їжею, у ніг прокуратора розлилася червона, наче кров'яна, калюжа і валялися черепки: прокуратор розсердився на службу і розбив глечик з вином. Тепер він лежав у грозівій напівпітьмі і пив вино довгими ковтками. Іноді прокуратор дивився в сад, наче чекаючи когось. Нарешті гроза почала затихати, навкруги стало світліше. Прокуратор почув, як ала повертається з Лисої Гори, а через деякий час на балкон до нього увійшов гість. Це був той самий чоловік, з яким прокуратор говорив перед виголошенням вироку в темній кімнаті і який сидів у капюшоні під час страти. Гість був мокрий як хлющ, і прокуратор попросив його переодягнутися. Через деякий час він вийшов на балкон у сухій одежі, і прокуратор запропонував йому питво і їжу, а лише потім почав розмову. Обличчя гостя було добродушне і приємне, лише інколи вираз його мінявся: він зупиняв погляд на співрозмовнику, очі ставали пронизливі і все обличчя змінювалося, але вже через мить воно знову набувало приємного, спокійного виразу. Це був Афраній, завідувачий таємною службою при прокураторі Іудеї.

Прокуратор запитав, який настрій тепер у місті, і той запевнив, що заколоти більше не загрожують, що незабаром можна виводити війська з міста. Тоді прокуратор просив розповісти про страту. Афраній запитав, що саме його цікавить. Прокуратору довелося поставити кілька питань про настрої юрби, що йшла дивитися на страту, про те, чи пересвідчився сам Афраній у смерті страчених, а потім запитав, чи давали їм отруєний напій перед тим, як повісити на стовпи. Афраній, не називаючи імені, сказав, що той відмовився. Прокуратор наче здивувався: хто відмовився? Тоді Афраній вибачився, що не назвав імені — Іешуа Га-Ноцрі. Пілат більше не міг

прикидатися байдужим, він засипав начальника таємної служби питаннями: чому відмовився, у яких саме виразах. Афраній закрив очі і переказав слова Іешуа: він не винить за те, що у нього відняли життя, бо серед людських пороків одним із головних він вважає боягузство. Прокуратор запитав, до чого це було сказано, але Афраній відповів, що не зрозумів, що Іешуа поведився досить дивно під час страти: він мало говорив, але намагався подивитися в очі кожному й посміхався якоюсь розгубленою посмішкою. Прокуратор налив вина і випив чашу до самого дна. Потім просив поховати тіла всіх страчених, так щоб піхто не знав де, щоб про них більше не було ні слуху ні духу. Прокуратор відзначив заслуги начальника таємної служби і сказав, що доповідь про них у Римі. Відтак почав говорити про Іуду з Кіріафа. Афраній подивився на прокуратора тим поглядом, який змінював вираз його обличчя, але зараз же втамував його. Пілат сказав, що у нього є відомості, що Іуда отримав гроші за зраду. Афраній виправив – отримає. Тоді прокуратор дуже тихо вимовив, що він отримав відомості і про те, що Іуду заріжуть сьогодні вночі, що гроші підкинуть первосвященнику із запискою: "Повертаю прокляті гроші!"; первосвященнику, вів далі прокуратор, буде дуже неприємно отримати такий подарунок у святкову ніч. Афраній сказав, що все це, злочинцям буде дуже важко зробити в одну піч. Але прокуратор вперто повторив, що у нього передчуття, що заріжуть саме сьогодні вночі, і що вся надія тільки на розпорядливість Афранія. Той підвівся і збирався йти, коли прокуратор затримав його, сказавши здивованому Афранію, що винен йому гроші: той дав милостиню старцям, коли у прокуратора не було при собі грошей. З цими словами він передав начальнику таємної служби важкий гаманець і сказав, що чекає його доповіді про поховання і про Іуду. Коли Афраній зник з очей, прокуратор побачив, що сонця вже немає і прийшли сутінки.

Глава 26

ПОХОВАННЯ

Можливо, сутінки були причиною того, що зовнішність прокуратора змінилась: він наче на очах постарів, згорбився, його немов тривожило щось, він навіть озирнувся кілька разів на крісло, навіть поворушив плащ, що лежав там, ніби примарився хтось у цьому кріслі. Йому вдруجه за цей день стало тоскно, він намагався зрозуміти, що мучить йому душу, і зрозумів це, але спробував обманути себе. Йому стало ясно, що сьогодні він втратив щось назавжди, але хотів надолужити цю втрату якимись нікчемними справами й перекопати себе, що ці справи не менш важливі, ніж вранішній вирок. Він покликав свого собаку, той прибіг із саду щасливий, що гроза, єдине, чого боявся хоробрий пес, закінчилася, він зрозумів, що з хазяїном трапилася біда і, поклавши морду і лапи йому на коліна, намагався втішити його. У цей час гість прокуратора, Афраній, швидкої вправно клопотався справами, дорученими йому Пілатом. Він зайшов у казарми, пробув там деякий час, а потім звідти виїхали вози у супроводі солдатів таємної служби і направились по дорозі, якою йшла процесія із засудженими до страти. Афраній переодягнувся у темний поношений хітон і вийшов у місто. Невдовзі його можна було бачити біля великого храму первосвященника. Потім він знайшов лавку, де торгували килимами, увійшов у двір і мав коротку розмову з жінкою на ім'я Ніза. Подальший його шлях невідомий. А Ніза, залишившись сама, почала похапцем переодягатися, намагаючись не привернути увагу служниці, і, як тінь, вислизнула на вулицю. У цей час з іншого провулка міста вийшов вродливий молодий чоловік, убраний у нову святкову одягу, він пішов до храму первосвященника, де пробув дуже недовго, але вийшов звідти у ще більш гарному настрої, ніж раніше. Він повернув до базарної площі, коли побачив попереду себе жінку,

яка йшла легкою ходою. Здивований, він впізнав її, серце його тьохнуло, і він кинувся наздоганяти. Коли він гукнув її, Ніза вдала, що не впізнала Іуду, що зустрічі з ним вона зовсім не шукала, бо вирішила піти за місто слухати солов'їний спів, а не сидіти на терасі і слухати, як він зітхає. Іуда розгубився; адже вони домовилися зустрітися у неї вдома, і просив дозволу супроводжувати її. Ніза не хотіла, щоб їх бачили на вулиці, і запропонувала зайти у маленький дворик і про все домовитися. Вона сказала, що боїться свого ревнивого чоловіка, тому хай Іуда не йде разом з нею, а зачекає деякий час, а потім піде за місто до маслинового маєтку, у Гефсіманію, за Кедрон, де вона чекатиме його. Ніза пішла з двору, наче й не говорила з Іудою.

Він зачекав деякий час, але ноги самі винесли його і понесли за місто. Він перейшов кедронський потік і увійшов у сад, який наповнювали нічні пахощі. Іуда пройшов повз маслиновий жом — мета його була близька. Він гукнув Нізу, але від маслинового дерева відділився чоловік і в руці його щось блиснуло. Іуда зойкнув, другий чоловік перегородив йому дорогу назад. Тоді перший запитав, скільки Іуда одержав від первосвященника. Надія спалахнула у серці Іуди, він сказав — тридцять тетрадрахм і простягнув гроші, сподіваючись, що йому залишать життя. Чоловік спереду вихватив кошіль, а той, що позаду, вдарив Іуду під лопатку ножем. Іуду кинуло вперед, і його вдарив спереду в саме серце перший чоловік. Тіло Іуди так сильно вдарилося об землю, що вона загула. Тоді вийшов третій чоловік, наказав вбивцям не гаяти часу, ті завернули кошіль і записку, яку подав третій, і щезли між деревами. Третій сів навколішки і уважно подивився в обличчя вбитого, воно здалося йому білим і гарним.

Через деякий час Афраній був уже на березі Кедрону, пройшов деякий час по воді, аж доки не побачив коней і коновода, теж у воді, вони сіли верхи і поїхали потоком. Біля стіни Єршалаїма вони вийшли з води, коновод поскакав вперед, а Афраній переодягнувся у плащ римського офіцера і в'їхав у ворота міста. Місто заливали святкові вогні, над храмом сяяло п'ять величезних свічок, які наче сперечалися із сяйвом місяця. Тільки палац Ірода Великого не брав участі у святах, у парадній його частині, де мешкав один прокуратор, стояли тиша і пільма.

Прокуратор велів приготувати ложе на балконі, але сну довго не було, він дивився на місяць. Опівночі прокуратор ліг на ложе, і коли поруч ліг вірний собака Банга, прокуратор заснув. Йому спився місячний шлях, яким він піднімався до місяця, поруч йшли Банга і мандрівний філософ. Вони сперечалися про щось дуже важливе і цікаве, але жоден не міг перемогти у цій суперечці, тим-то вона й була цікава. Прокуратор розсміявся у сні — страти не було, хіба можна стратити такого чоловіка, як цей безвинний філософ, який вважає, що всі люди добрі. Часу на розмову було достатньо. Іешуа говорив, що боягузтво один із самих страшних пороків, ні — заперечував прокуратор, це самий страшний порок. Тепер ми завжди будемо разом, говорив Іешуа, згадають мене, а зараз же згадають і тебе.

Прокуратора розбудив Марк Крисобой, який доповів, що прийшов начальник таємної служби. Перед тим як говорити, Афраній відійшов у тінь і озирнувся: чи немає зайвих на балконі. Переконавшись, що нікого, крім прокуратора, його самого і собаки Банги немає, Афраній сказав, що просить відставки і суду, бо незважаючи на попередження прокуратора, він не зміг захистити Іуду від смерті, і того зарізали. Афранію здалося, що на нього дивляться чотири ока — собачі і вовчі. Він дістав кошіль і сказав, що на ньому кров Іуди, який отримав за свою зраду тридцять драхм. Прокуратор запитав, де вбитий, але Афраній вдавав, що не знає, і розпочне пошуки зранку. Вдаючи далі, що все, що він говорить, це тільки його припущення,

Афраній розповів прокуратору, де і як вбили Іуду, як підкинули кошіль у храм первосвященника. Прокуратор висловив припущення, що, напевне, Іуда вийшов за місто у такий святковий вечір, бо на нього чекала жінка, але Афраній сказав, що більше схоже на те, що Іуда хотів там сховати гроші. Прокуратор погодився і з цим припущенням, потім сказав, що ніхто у світі не зміг би зробити більшого для Іуди, ніж Афраній, тому прокуратор не приймає відставки начальника таємної служби і не віддасть його під суд. Раптом прокуратору прийшло на думку, чи не покінчив Іуда життя самогубством, але Афраній сказав, що це неможливо, та прокуратор вперто відповів, що чутки про це, напевне, вже скоро рознесуться містом. Афраній уважно глянув на прокуратора і сказав, що це може бути. Потім розповів про поховання.

Коли команда таємної варти піднялася на гору, вже впали сутінки. Тіла Іешуа на горі не було, але вони знайшли його в печері, де його сховав Левій Матвій. Він вороже поставився до вартових, кричав, загрожував ножем, але коли зрозумів, що ті прибули, щоб поховати тіло, затихнув і просив тільки, щоб йому дозволили бути присутнім при похованні. Його взяли на воза разом із тілами і поїхали до далекої ущелини, де викопали глибоку яму, завернули тіла у хітони, одягнули на пальці кільця — Іешуа з одною нарізкою, Дісмасу з двома, Гестасу з трьома. Яму засипали і поставили знак, який відомий тільки начальнику таємної команди.

Прокуратор пошкодував, що не передбачив появу на горі Левія Матвія, адже прокуратору необхідно було б його побачити. Афраній відповів, що Левій тут, у палаці: Прокуратор широко розкрив очі і дивився деякий час на Афранія, потім дістав коштовний перстень і подав його начальнику таємної служби. Афраній вийшов у сад. За наказом прокуратора принесли світильники і привели Левія Матвія. Прокуратор вивчав його жадібним і трохи зляканим поглядом, яким дивляться на того, про кого багато чули, думали і нарешті побачили. Це був чоловік років сорока, вкрай втомлений і знесилений.

Прокуратор запропонував йому їжу, але той відмовився. Тоді Пілат попросив показати ніж, яким він збирався позбавити Іешуа від страждань, але ніж у Левія відібрали, коли вводили до прокуратора. Пілат гукнув Крисобою, і ніж принесли. Левій просив віддати йому ножа, бо він повинен повернути його у лавку, з якої вкрав. Пілат сказав, що це зроблять і без нього. Потім попросив показати пергамент, який написав Левій, викладаючи думки Іешуа, але майже нічого не зміг розібрати у тім писанні, крім деяких думок, зокрема, що боягузтво — страшний порок. Він віддав пергамент Левію і запропонував йому посаду бібліотекаря у себе в маєтку, де той буде ситий і одягнений. Але Левій відмовився, тому що прокуратор буде боятися його, адже йому нелегко буде дивитися на Левія, після того як прокуратор вбив Іешуа. Прокуратор запропонував грошей, але той знову відмовився. Пілат назвав його поганим учнем Іешуа, бо той простив всіх і обов'язково взяв би що-небудь у прокуратора. Левій наблизив своє обличчя до прокуратора і сказав, що заріже одного чоловіка. Прокуратор висловив припущення, що Левій хоче зарізати його, Пілата, але той розсміявся і сказав, що він не такий дурний і знає, що не зможе цього зробити, він заріже Іуду. Тоді прокуратор радісно повідомив, що Левій не зможе цього зробити, бо він, Пілат, вже зарізав його. Левій дико глянув на прокуратора, подумав і попросив шматок чистого пергаменту.

Через годину прокуратор тихо спав на балконі, поруч спав Банга, так вони зустріли світанок.

Глава 27

КІНЕЦЬ КВАРТИРИ № 50

Маргарита дійшла до останніх слів глави, коли настав ранок. Тільки тепер вона Зрозуміла, як втомилася і хоче спати. Душа її була спокійна, вона пам'ятала всі нічні пригоди, але все це здавалося їй природним. Вона пішла у сусідню кімнату, де тихо спав майстер, і лягла біля протилежної стіни на маленькому старому дивані, і через хвилину вже міцно спала і снів не бачила.

Але у цю годину не спав цілий поверх однієї установи, що займалася слідством у справі Воланда. Справу розпочали ще вчора, коли змушені були закрити Вар'єте, і весь час надходили нові матеріали. На той же час всі плутані і різноманітні події, що відбувалися в Москві, зліпилися в одну справу – справу Воланда. Першим у ній давав свідчення авторитетний і культурний Аркадій Аполлонович Семплеяров, який пригадав прізвище Воланда, описав всі фокуси, які показувалися на сцені, а також змушений був розповідати і про події, які не мали безпосереднього відношення до сеансу: про саратовську родичку, про актрису Покобатько і ще багато про що, і ці розповіді завдавали Семплеярову страшних мук. Свідчення набагато просунули справу. Слідство зіставило свідчення свідків і дійшло висновку, що винуватця всіх подій треба шукати у квартирі № 50 на Садовій вулиці. На квартирі побували і не раз, але нікого не знайшли, хоча ознаки того, що у квартирі хтось мешкає, були явні – там відкривалися вікна, чулися кроки, навіть звуки патефону. Ніхто не міг сказати, звідки взявся Воланд, хто дозволив сеанс чорної магії.

Слідство велося належно, тому вже у п'ятницю розшукали Римського, який ховався у шафі одного з номерів готелю "Асторія" у Ленінграді; допит арештованого Римського результатів не дав, бо він не міг відповідати на запитання слідства, а просив тільки, щоб його сховали в броньованій камері і приставили до нього охорону. Того ж дня знайшли сліди і Лиходеева: з Ялти повідомили, що він вилетів аеропланом у Москву. Слідство зацікавив випадок хорového співу "Славного моря", з'ясували, що хористів привів до ладу професор Стравінський за допомогою якихось уколів. Так слідство вийшло на саму клініку і її пацієнтів – Никанора Івановича Восога, конференсьє Бенгальського. Але особливу увагу слідчого привернув поет Іван Бездомний. Якби слідство звернулося за допомогою до Івана трохи раніше, справа, безумовно, просунулася б. Але тепер Іван втратив будь-який інтерес до долі Берліоза, його більше цікавило старовинне місто, що примарилось у сні, старий чоловік у білому плащі з кривавим підбоям. Іван відповів на все питання слідчого, але коли той побажав Івану скоріше одужати і порадувати новими віршами, Іван твердо сказав, що віршів писати більше не буде, бо писав погані і тепер це зрозумів.

Уранці суботи на аеродромі чекали літак, яким прилетів громадянин дивного вигляду – не голений і не митий кілька днів, у бурці зверху на нічну сорочку, у новісіньких синіх нічних туфлях, був це Степан Богданович Лиходеев. З'ясувалося, що Воланд під виглядом артиста з'явився у Вар'єте, а потім за допомогою гіпнозу викинув Стьопу з Москви. Стало ясно, що впіймати цього гіпнотизера буде важко. Стьопу, на його прохання, заточили у надійну камеру, а перед слідством постав Варенуха. Незважаючи на обіцянку ніколи більше не брехати, Варенуха почав саме з брехні і свою відсутність протягом кількох днів пояснював тим, що напився і не пам'ятає, де був і що робив. Але під натиском слідства Варенуха зізнався, що бреше, бо боїться помсти шайки Воланда, і просить тільки, щоб його закрили в броньовану камеру.

Заарештували Аннушку, яка намагалася розплатитися в магазині доларами. Її розповідь про людей, що вилітали з квартири № 50, доповнила матеріали слідства. Потім слідство розглянуло свідоцтва ще багатьох людей, серед них

і Миколи Івановича, дивна довідка якого, що він провів ніч на балу у сатани, вже нікого не здивувала. Вирішили ще раз навідатися у квартиру № 50, але на цей раз дві групи чоловіків підійшли з різних ходів і одночасно увійшли з чорного і парадного ходів. І знову нікого з людей у ній не побачили, але було очевидно, що хтось снідав за столом, і залишки сніданку доводили, що було це зовсім недавно. На каміні сидів кіт і тримав у передніх лапах примус. Кіт насупився і сказав, що він нікого не чіпає, сидить, лагодить примус. Розгорнули сітку і накинули її на камін, але лише розбили глечик, поруч з яким сидів кіт, а той вихопив пістолет і націлився на непрошених гостей. Але постріл у напрямі кота пролунав раніше, і той впав на підлогу, а з лапи його юшила кров. Кіт, здавалося, помирав, кликав Азazelло, але потім ковтнув бензину, і його пустощі не знали вже міри: він перелітав з люстри на рами, стріляв із пістолета і в нього стріляли, але ніхто не постраждав, Гвалт стояв страшенний. І ось серед цього гвалту спокійний і глухий голос невідомо звідки запитав, що відбувається. Йому так само невідомо звідки відповів другий голос, що Бегемот пустує, третій голос сказав, звертаючись до невідомого мессіра, що сонце сідає, час відправлятися. Почувши це, кіт вибачився, що не має більше часу на розмови, розлив трохи бензину з примуса, і вся кімната зайнялася. На тому місті, де валявся поранений кіт, несподівано з полум'я виникло тіло барона Майгеля, але витягти його з вогню вже не було можливості. Всі, хто прийшов у квартиру затримати її мешканців, змушені були тікати, рятуючись від вогню. Коли пожежні машини їхали вулицею, ті, хто дивився на пожежу з вулиці, побачили, як через трубу вилетіли три темних чоловічих силуети і один голої жінки.

Глава 28

ОСТАННІ ПРИГОДИ КОРОВ'ЄВА І БЕГЕМОТА

Ніхто не міг впевнено сказати, чи були насправді ці силуети, чи тільки привиділися, а якщо були, то куди поділися. Відомо тільки, що через кілька хвилин Коров'єв і Бегемот підійшли до Торгсину на Смоленському ринку. Швейцар перегородив дорогу високому худому громадянину у картатому костюмі, сказавши, що з котами не можна, але кіт обернувся на маленького чоловіка, щоправда, з котячою фізіономією. Але ця парочка дуже не сподобалася швейцару, і він сердито говорив, що у магазині продають тільки на валюту. Блазнючи, кіт закричав, що у нього повний примус валюти. Швейцар відступив.

Оглянувши магазин, Коров'єв голосно похвалив його. На його голос обернулися здивовані обличчя, хоча те, що говорив Коров'єв, було правдою: магазин був прекрасний, тільки купити у ньому міг не кожен, а той, у кого була валюта, зберігання якої було суворо заборонено законом. Бегемот і Коров'єв завітали у гастрономічний відділ, з якого і розпочали погром. Спочатку Бегемот з'їв кілька мандаринів і плитку шоколаду, звичайно, забувши заплатити за це. Продавщиця підняла гвалт. Коров'єв, звертаючись до відвідувачів, говорив, що бідному чоловікові вже й мандарину не з'їсти. Несподівано його слова викликали співчуття, а потім і підтримку: якийсь бідно, але охайно одягнутий дідусь, що купив три мигдалевих тістечка, схопив тацю, на якій красувався шоколад, доки його не торкнувся Бегемот, і вдарив нею по голові іноземця, який прискіпливо вибирав сьомгу. Іноземець сів у діжку з оселедцями і закричав Чистою російською мовою, без усякого акценту, очевидно, від потрясіння в мить оволодівши невідомою йому до цього мовою. Швейцар засвистів, Бегемот хлюпнув бензину на прилавок, і той умить охопило полум'я. Почалася паніка, покупці кинулися з магазину. Через хвилину весела парочка була вже біля грибоєдівського дому і увійшла в ресторан. Але шлях на веранду їм перекрила дівчина, яка невідомо для

чого, записувала у книгу відвідувачів ресторану. Вона попросила їх показати посвідчення. Коров'єв здивувався і запитав, які саме посвідчення, з'ясувалося, щоб обідати в ресторані, треба мати посвідчення, що ти письменник. Коров'єв знову здивувався, хіба, щоб пересвідчитися, що Достоевський письменник, треба бачити його посвідчення, чи не достатньо прочитати хоча б сторінку його творів. Дівчина хмуро зауважила, що він не Достоевський. На що Коров'єв, знову глузуючи, зауважив, звідки вона знає. Дівчина не дуже впевнено сказала, що Достоевський помер. Бегемот закричав дурним голосом, що Достоевський безсмертний. У цей час з'явився Арчибальд Арчибальдович і велів пропустити цих відвідувачів. Здивуванню всіх не було краю, коли він повів гостей до кращого столика і забезпечив обслуговування на самому високому рівні.

Арчибальд Арчибальдович, як і всі, чув плітки про дивні події у Вар'єте, і він відразу зрозумів, хто ці відвідувачі, і сваритися з ним нізачо не хотів. Лише переконавшись, що все за столом зроблено належно, він відійшов від гостей, як сказав, на кухню, щоб самому подивитися на страву, що для них готували. Але на кухню він не пішов, а взяв у коморі чудові балики, загорнув їх у газетний папір, перевірів наявність свого пальто і капелюха, лише потім зазирнув на кухню. Але не судилося веселій парочці поласувати стравою, приготованою для них. На веранду вискочили троє з револьверами у руках і відкрили вогонь, намагаючись вцілити у голови Коров'єва і Бегемота, але ті відразу зникли, наче й не було їх, а з примуса вирвалося полум'я. Через хвилину увесь дім палав. Арчибальд Арчибальдович, що вчасно вийшов через боковий хід, стояв і дивився на пожежу, під пахвою він тримав два величезних балики.

Глава 29

ДОЛЯ МАЙСТРА І МАРГАРИТИ ВИЗНАЧЕНА

На заході сонця на кам'яній терасі одного з найкрасивіших будинків Москви знаходилися двоє: Воланд і Азazelло. Вони дивилися на місто. Щось примусило Воланда повернутися, і він побачив, як із стіни башти вийшов обірваний, вимазаний глиною чоловік у хітоні і саморобних сандалях. Воланд насмішкувато привітався з ним, назвавши його незваним, але очікуваним гостем, й запитав, чого він прийшов. Левій сказав, що його прислав Іешуа, який прочитав твір майстра і просить Воланда взяти його з собою і нагородити спокоєм. Воланд запитав, чому ж вони не беруть його з собою, у світло. Левій відповів, що майстер заслужив не світло, а спокій. Воланд сказав, що виконає це прохання. Тоді Левій попросив взяти і ту, що кохала його і стільки вистраждала, у голосі його почулося благання. Воланд вимовив, що без Левія вони ніяк би не здогадалися. Він повернувся до Азazelло і наказав все владнати.

Незабаром на терасу вийшли Коров'єв і Бегемот. Вони розповіли своєму повелителю про свої пригоди, як загорівся ресторан. Воланд подивився уважно на них і запитав, що ж вони робили, коли почалася пожежа, ті відповіли, що допомагали пожежникам. Тепер Воланд був впевнений, що будівля згоріла дочиста і доведеться будувати нову. Коров'єв впевнено сказав, що вона обов'язково буде збудована і буде краще, ніж стара. Воланд повернувся до свого почту спиною і довго, мовчки споглядав далечину. Потім сказав, що вони зробили все, що могли, зараз прийде гроза і довершить все, що треба довершити, а вони відправляються у путь. Гроза, про яку говорив Воланд, вже наближалася до міста і незабаром накрила його. Все пропало у п'ятні, наче не існувало ніколи. В імлі грози Воланд став невидимий.

Глава 30

ПОРА! ПОРА!

У той час, коли Левій з'явився на терасі у Воланда, прокинулися після довгого сну Маргарита і майстер. Вони почувалися добре, тільки одне нагадувало про пережиті вчора пригоди – в обох трохи боліла ліва скроня. Маргарита було одягнена у чорний плащ, бо більше нічого було одягнути, а хоча особняк, в якому вона прожила стільки років, був недалеко, нічого було й думати, що піти туди. Майстер теж не змінив свій лікарняний одяг, хоча у шафі знайшлися всі його костюми, наче він інколи не залишав цей підвал. Але він не хотів одягатися, переконуючи Маргариту, що незабаром почнеться справжня нісенітниця. У кімнаті все було розкидане, на столі чекав обід, і було невідомо, звідки він взявся. Майстер намагався осягнути розумом те, що сталося вчора, але не міг цього зробити. У віконце хтось постукав і запитав Алоїзія. Майстер подивився на Маргариту переможно, адже він не вірив у можливість тихого існування у підвалі і все ще переконував кохану залишити його і повернутися до нормального життя. Але Маргарита підійшла до віконця і сказала, що Алоїзія заарештували вчора, потім запитала, як прізвище візитера, але того вже й слід вистиг. Маргарита впала на диван і зареготала так, що сльози виступили їй на очі. Коли вона заспокоїлась, вираз обличчя її змінився, вона гладила голову майстра й говорила, що він надто страждав, тепер все буде інакше, тепер вона подбас про нього, вона клялася йому, що все буде добре.

У цей час почувалася вітання Азazelло. Маргарита зраділа і шепнула майстру, що їх не залишать. Азazelло сів разом із ними до столу, із задоволенням випив коньяку, похвалив затишний підвальчик й запитав, а що ж вони робитимуть тут. Майстер відповів, що він теж не знає, тому вмовляє Маргариту залишити його. Азazelло передав вітання від Воланда і його запрошення на невелику прогулянку. Майстер погодився, а Маргарита була просто у захваті. Азazelло зрадив, що все так швидко вирішилось, не то що тоді, коли він вперше запрошував Маргариту в Олександрівському саду. Наче пригадавши, Азazelло передав майстру дарунок Воланда – вино, яке пив прокуратор Іудеї. Це викликало велику зацікавленість майстра і Маргарити. Азazelло розгорнув шматок золотої парчі і дістав старий глечик. Налили вино, дивилися через нього на світло, що зникало перед грозою. Випили здоров'я Воланда.

І в ту ж мить світло згаснуло в очах майстра, він побачив, як зблідла Маргарита, як простягнула до нього руки, хотів схопити ніж, щоб вдарити Азazelло, але все стало чорним і пропало. Коли отруєні затихнули, Азazelло почав діяти. Він вилетів у вікно і полетів у особняк, де побачив, як похмура жінка, що чекала чоловіка, схопилася за серце і впала. Миттю він був вже біля отруєних коханців. Він подивився в обличчя Маргарити, і вона на очах змінилася, шезнула відьма, а натомість з'явилася жінка, яка чимало страждала. Тоді він влив їй у рота кілька крапель того самого вина, яким отруїв, і Маргарита задихала, почала підніматися без допомоги Азazelло. Вона допомогла напоїти вином майстра, і він розплющив очі. Навкруги все було якесь нове. Майстер зрозумів, що їх отруїли, що тепер вони мертві. Азazelло здивувався, як же вони можуть бути мертві, коли мислять, чи хіба, щоб бути живим, запитав Азazelло, необхідно сидіти у підвалі в лікарняних кальсонах? Вони були готові до подорожі. Маргарита попросила майстра взяти з собою роман, але той сказав, що він пам'ятає його напам'ять, що ні слова з нього не забуде. Тоді, сказав Азazelло, – вогонь! Вогонь, яким все починається і все закінчується.

Через мить у кімнаті палав вогонь, а всі трое піднялися сходами у двір, де чекали на них чорні коні, фонтанами вибиваючи землю з-під копит. Кухарка, що сиділа у дворику, побачивши, як всі трое сідали на коней, підняла руку для хресного знамення, але Азazelло грізно крикнув їй, що руку відріже.

Він свиснув і коні, ламаючи гілки на липах, піднеслися і врізалися в чорну хмару. Майстер сказав, що хоче попрощатися з містом. Вони летіли, а гроза наздоганяла їх. Пролетівши над містом, вилетіли у гай, де була розташована клініка Стравінського. Тут Маргарита і майстер злізли з коней, а Азazelло залишився їх чекати.

Майстер увійшов у палату Івана попрощатися з ним, бо той був єдиною людиною, з якою майстер говорив останнім часом. Іван впізнав майстра і все відразу зрозумів, коли глянув на підлогу, на якій не було тіні майстра. Іван дав слово не писати більше віршів, бо його цікавить тепер зовсім інше. Майстер сказав, що нехай Іван напише продовження того, що почав він. Почувся свист — майстру час летіти. Іван затримав його ще, запитавши, чи знайшов він ту, що так кохав, чи залишилася вона йому вірна. Від стіни відділилася Маргарита, в очах її була скорбота, коли вона дивилася на юнака. Вона поцілувала його в чоло і сказала, що у нього все буде добре. Ледь чутно майстер прошепотів: "Прощай, учень!" і розтанув у повітрі, разом з ним розтанула і Маргарита.

Іван сів у ліжку і тривожно застогнав, гроза вирувала за вікном, але турбували Івана голоси в коридорі. Він покликав Параскеву Федорівну, вона увійшла стурбована, хотіла кликати лікаря, але Іван відмовився і запитав, що тепер сталося в палаті, яку займав майстер. Стара жінка не могла подолати своєї правдивості і сказала, що його сусід помер. З Іваном не сталося нічого страшного, він тільки загадково сказав, що впевнений — зараз у Москві померла ще одна людина, він навіть знає хто — жінка.

Глава 31

НА ВОРОБІЙОВИХ ГОРАХ

Від грози не залишилося й сліду, і через усе місто перекинулася яскрава райдуга. На горі виднілися чорні силуети Воланда, Коров'єва і Бегемота, які сиділи на чорних конях і дивилися на сонце, що ламалося у тисячі вікон. У повітрі зашуміло, і вилетів Азazelло, у хвості плащу якого летіли майстер і Маргарита, вони приєдналися до почту Воланда. Якийсь час стояли мовчки, потім Воланд велів прощатися. Майстер підбіг до прірви і подивився на місто, адже він залишав його тепер назавжди, а до цього треба звикнути. Бегемот попросив у Воланда дозволу свиснути на прощання. Той зауважив, що це може налякати даму. Але Маргарита й сама просила його про це, бо перед дорогою їй стала сумно, вона навіть боїться, що все може скінчитися сльозами, то нехай розсмішить Бегемот. Бегемот свиснув. З дерев посипалися сухі гілки, зграя ворон знеслася у небо, на річному пароплавчику у пасажирів знесло кілька капелюхів. Коров'єв зауважив, що свиснуто так собі, середньо. І попросив дозволу теж свиснути. Воланд суворо відповів, щоб тільки без ушкоджень. Коров'єв свиснув. Маргарита свисту не чула, а побачила тільки, як її кінь відлетів сажнів на десять, поруч вирвало старий дуб, а річний пароплавчик з неушкодженими пасажирами викинуло на берег. Майстра злякав цей свист, і він кинувся до тих, хто чекав на нього. Воланд запитав, чи прощання відбулося. Майстер подивився сміливо в очі Воланду і сказав, що все вже відбулося. Тоді Воланд страшним голосом крикнув: "Пора!" Коні понеслися, чорний плащ Воланда накрив усю кавалькаду.

Глава 32

ПРОЩЕННЯ І ВІЧНИЙ ПРИТУЛОК

Чарівні чорні коні втомилися і несли верхових повільно. Ніч наздоганяла їх, летіла поруч, викривала обмани, і коли Маргарита відкрила очі, вона побачила, як змінилися ті, хто скакав поруч з нею. На місті того, хто в картатих штанах і тріснутому пенсне залишив Воробійові гори під іменем Коров'єва-Фагота, скакав тепер темно-фіолетовий лицар з обличчям, яке не

знало посмішки. Маргарита запитала Воланда, чому Фагот так змінився, і Воланд пояснив, що колись дуже давно цей лицар дуже невдало пошуткував про світло і п'янцю, і йому довелося шуткувати набагато довше, ніж він передбачав, але сьогодні така ніч, коли зводяться рахунки, лицар свій рахунок оплатив і закрив.

Ніч відірвала пухнастий хвіст Бегемота, розкидала болотами його шерсть, і той, хто був котом, тепер виявився худеньким демоном-пажем, найкращим блазнем, який коли-небудь існував. Летів Азазелло, в якого щезли потворне ікло і більмо на оці, обидва ока тепер його були однаково пусті і чорні, а обличчя біле і холодне, як і належить демоні-вбивці. Себе Маргарита побачити не могла, але добре бачила майстра: волосся його стало біле і зібралось у кіску, яку роздував вітер, на його ногах були лицарські ботфорти із зірочками шпорів. Змінився і Воланд, але Маргариті здалося, що кінь його з чорного мороку, грива — хмара, а шпори вершника — білі плями зірок.

Вони летіли довго, аж доки Воланд не зупинився на кам'янистій вершині, де місяць висвітлював крісло і чоловіка, що сидів у ньому, а поруч великого собаку. Вершники зупинилися. Воланд сказав майстру, що його роман прочитали і пожалкували, що він незакінчений, ось тому Воланд вирішив показати майстру його героя. Біля двох тисяч років сидить він на цій площадці і спить, але коли місяць у повні, його мучить безсоння, мучить воно і його собаку, хоробрий пес нічого не боявся, крім грози, але той, хто любить, повинен розділити долю того, кого він любить. Маргарита запитала, а що цей чоловік говорить, звертаючись до місяця. Воланд пояснив, що він бачить місячний шлях і хоче ним йти, але не може, хоче говорити з арештантом Га-Ноцрі, але ніхто до нього не приходить, тому він говорить сам до себе, говорить, що охоче помінявся б долею із злиднем Левієм Матвієм. Маргарита запитала, чи це не забагато: дванадцять тисяч лун за одну луну. Воланд глянув на неї і нагадав історію з Фрідою, але тепер вона може не турбуватися, тут все буде правильно. Несподівано Маргарита крикнула так, як вона кричала, коли була відьмою, щоб його відпустили, але тільки каміння попадало з гори. Воланд сміявся: не треба кричати у горах, не треба і просити за нього, бо за нього просив той, з ким він так прагне розмовляти. Потім повернувся до майстра і сказав, що тепер він може закінчити свій роман. Майстер наче тільки цього і чекав, він склав руки рупором і крикнув так, що луна розкотилася у горах: "Вільний! Вільний!" Гори перетворили голос майстра у грім і цей грім зруйнував їх.

Над чорною безоднею засяяло велике місто з золотими ідолами над буйним садом. До цього саду протягнувся місячний шлях, по пій кинувся бігти великий собака, а за ним побіг і чоловік. Майстер запитав Воланда, чи йти йому теж цим шляхом, але Воланд відповів, що не треба йти слідами того, що вже закінчилося. Він махнув рукою, і велике місто зникло. Воланд сказав майстру, що на нього вже чекає дім і старий слуга, що вдень будуть прогулянки з Маргаритою під вишнями, які починають розцвітати, а увечері на них чекає музика, зараз прийде світанок. Воланд попрощався з майстром і Маргаритою і в той же час кинувся у провалля, за ним зник і його почет. Майстер і Маргарита зустріли світанок. Вона вела його до вічного дому, який йому дали у нагороду, і говорила, що тепер він заспокоїться, стане мудрим, а прогнати її він вже не зможе. Вона говорила, і майстру здавалося, що хтось відпускає і його, як він сам відпустив створеного ним героя.

ЕПІЛОГ

Що ж відбувалося у Москві після того, як Воланд на заході сонця залишив столицю? Тривалий час точилися нісенітні чутки не тільки у столиці, але і в провінції. Найбільш культурні люди стали на точку зору слідства і ці чутки спростовували, говорили, що то не нечиста сила, а лише купка гіпнотизерів.

Слідство ж у справі велося довго, адже треба було розібратися, хто спричинив пожежі, хто довів до божевільня сотні людей, хто винен у смерті Берліоза і колишнього барона Майгеля. Були і ще жертви, але вже після того, як Воланд залишив Москву, і жертвами цими стали чорні коти. Штук сто цих тварин було знищено у різних місцях країни. Один громадянин в Армавірі привів чорного кота зі зв'язаними передніми лапами до міліції. Врятували кота міліція і хазяйка, старенька вдова, яка, довідавшись, що її кота заарештували, кинулася у міліцію і дала коту найкращі рекомендації, пояснила, що знає його відтоді, як був він котеням, що він народився в Армавірі, тут виріс, тут вчився ловити мишей; міліція ж переконалася, що від громадянина, який доставив кота, дуже несе спиртом; з цим кота й повернули хазяйці.

Незначні неприємності дісталися на долю кількох людей, прізвища яких походили на Воланд. Було заарештовано кілька осіб: Вольман, Вольпер, Волох і чомусь кандидат хімічних наук Ветчинкевич. Крім того, попалися у різних місцях Коровіні, Коровкіні, Караваєви. Слідство намагалося не тільки розшукати гіпнотизерів, але дати пояснення всім подіям тих днів. У цих поясненнях все було зрозуміле: кіт не говорив, бо говорили черевомовці, на люстрі він не висів і їй в кого не стріляв, то Коров'єв, чомусь головна підозра впала на нього, використав свої гіпнотичні здібності, Стьопа в Ялту не літав, телеграми з Ялти надсилали загіпнотизовані міліціонери, Маргариту Миколаївну і Наташу гіпнотизери викрали, приваблені їхньою красою. Так, крок за кроком слідство пояснило всі події. Але що слідство так і не змогло пояснити – це причини викрадення гіпнотизерами хворого з клініки Стравінського, який іменував себе майстром.

Минуло кілька років, і все потроху забувалося. У житті тих, хто постраждав від Воланда, відбулися значні зміни. Жорж Бенгальський через три місяці вийшов з клініки, але роботу конференсьє залишив, бо не міг кожного вечора чути питання від публіки, як йому краще: з головою чи без неї. Варенуха дуже страждав від своєї ввічливості, але його обожнювали всі любителі контрамарок, він не міг брехати, Стьопу Лиходєєва перекинули у Ростов завідувачим великим гастрономом, він зовсім не п'є портвейну, але вживає горілку, настояну на смородинових бруньках, через що здоров'я його покращало. Аркадія Аполлоновича Семплеярова перекинули у Брянськ, тепер він завідує грибозаготівельним пунктом. На місті Римського, який залишив посаду фіндиректора Вар'єте, працює Алоїзій Могарич. Він опам'ятався через добу після візиту до Воланда десь під Вяткою, повернувся у Москву, але квартирки своєї не застав, а лише купу попелу. Та вже через два тижні він жив у чудовій кімнаті, а через кілька місяців сидів у кабінеті Римського, і, як раніше Римський страждав від Стьопи Лиходєєва, так тепер Варенуха страждав від Алоїзія. Могарич призначив на місце буфетника нового чоловіка, бо Соков помер від раку через дев'ять місяців після появи Воланда.

Кожного року, як тільки весняний місяць у повні, приходить під липи на Патріарші ставки молодий ще чоловік, співробітник Інституту історії і філософії, професор Іван Миколайович Понирьов, і сідає на ту саму лаву, на якій сидів колись із покійним Берліозом. Він все знає, знає, що у молодості став жертвою шайки гіпнотизерів, потім його вилікували. Але він не може опанувати себе, коли світить весняний повний місяць. Він приходить

сюди на Патріарші і сидить, розмовляючи сам з собою, години зо дві. Потім встає і йде одним і тим самим маршрутом до гарного готичного особняка, стає біля ґрат, хоча не знає, хто живе тут і чому його так тягне сюди, але він знає, що побачить у дворі на лавці солідного і в літах чоловіка, у пенсне, з трохи поросячим обличчям, який дивиться на місяць у повні, а потім переводить погляд на вікна особняка і дивиться на них так, наче вони зараз відкриються і з'явиться на підвіконні щось надзвичайне. Потім він буде махати руками, наче щось ловлячи, і почне говорити досить голосно, запитуючи сам себе, чому він не полетів з нею, і називатиме себе дурнем. Відтак неприємний жіночий голос донесеться з вікна, і голос цей закличе Миколу Івановича пити чай і пообіцяє малярю, якщо він залишиться на дворі. Той, хто сидить, скаже, що дихає повітрям, бо дуже воно вже приємне, але професор знає, що не повітря приваблює його; а мариться йому щось у місячному сяйві, і професор хотів би знати, що саме. Професор повертається додому зовсім хворий, дружина робить вигляд, що не помічає цього. Він лягає спати, а вона сидить під лампою, поруч з нею шприц і ампула з ліками, бо вона знає, що на світанку він прокинеться з криком і буде плакати. Після зробленого уколу він засне і буде спати до ранку із щасливим обличчям. І буде бачити невідомі їй, але якісь піднесені і щасливі спи. А сниться йому і доводить до крику безносий кат, який коле списом серце божевільного від спеки Гестаса, професора лякає не сам кат, а якесь неприродне освітлення, яке дає хмара, що кипить і навалюється на землю, як це буває тільки під час світових катастроф. Після уколу все міняється. Він бачить місячний шлях, яким йдуть двоє: один у білому плащі з кривавим підбоем, другий у подертому хітоні, обличчя йому спотворене, вони розмовляють, сперечаються, намагаються дійти згоди. Той у білому плащі просить сказати, що страти не було. Другий погоджується: не було. Але першому цього замало, він просить поклястися. Сміючись очима, чоловік у хітоні клянеться, і його супутник заспокоюється. Вони йдуть до місяця, а за ними біжить вірний собака. Місячний шлях перетворюється на місячну річку, і в її потоці народжується непомірної краси жінка, яка веде за руку давно не голеного чоловіка, що полохливо озирається. Іван Миколайович відразу пізнає в ньому свого півного гостя у клініці. У сні Іван Миколайович запитує, чи так все скінчилося. Той говорить, що саме так, і називає Івана своїм учнем. А жінка підходить до Івана і говорить, що так все скінчилося і так все кінчається, що вона поцілує його і у нього все буде добре. Вона нахиляється і цілує його в чоло. Місяць вирує, кидає потоки свого сяйва, і у кімнаті починається місячний потоп. Ось тоді і спить Іван із щасливим обличчям. А на ранок він прокидається здоровий і спокійний, і до наступної повні його не потурбує ніхто: ні безносий вбивця Гестаса, ні жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї вершник Понтій Пілат.